
EESTI HEAL JA “MEIE AEG”

Esimese maailmasõja aegne laagrikirjandus eesti sõjavangidele Saksamaal

Mart Kuldkepp

Esimese maailmasõja ajal viibis lühemat või pikemat aega Saksa sõjavangis vähemalt 3000 (Kuldkepp 2015: 143), teistel andmetel isegi 4500 (J. L. 1918) Vene armees teeninud eestlast. Kolmel esimesel sõja-aastal koheldi neid enam-vähem samasuguste Vene sõduritena nagu kõiki teisi, kuid alates 1917. aasta suvest hakati eesti, läti ja leedu sõjavange ülejäänutest eraldama (*Absonderung*) ning allutama mitmekülgsel erikohtlemisrežiimile (*Sonderbehandlung*). Viimase juurde kuulus paremate töötingimuste võimaldamine, aga ka emakeelse trükisõna kättesaadavaks tegemine, emakeelne kirjavahetus, hingehool jm.¹

Eesti sõjavangidele selliste eesõiguste andmise eesmärk oli õhutada nende seas rahvuslikku eraldumispüüet ja venevaenulikkust ning ühtlasi saksasõbralikkust, millest loodeti abi Saksamaa anneksionistlikule poliitikale idarindel. Eriti jõuliseks muutus propaganda Brest-Litovski rahuläbirääkimiste ja Saksa okupatsiooni ajal, mil ühest küljest sai järjest tõenäolisemaks Baltimaade püsiv sidumine Saksamaaga kas otse või Balti Hertsogiiri loomise kaudu, teisest küljest aga tuli rahulolematutele sõjavangidele põhjendada, miks neid vaatamata Saksa-Vene rahule-

¹Eesti sõjavangide eraldamis- ja erikohtlemispoliitika kohta lähemalt vt Kuldkepp 2018.

pingule siiski koju ei lasta. Tegelikku põhjust — seda, et Saksa sõjamajandus põhines suures osas sõjavangide sunnitööl —, tuli seejuures muidugi varjata (Kuldkepp 2018: 68).

Tagantjärele on raske kindlaks teha, kui võrd õnnestusid katset vange saksaõbralikumaks muuta, kuid arvestades kõigele vaatamata raskeid elutingimusi ja koju mittelubamist, tundub ebatõenäoline, et sellel alal oleks märkimisväärset edu saavutatud. 1918. aasta juunis toimunud nõupidamisel tunnistasid ka Saksa sõjaväevõimude esindajad, et Saksamaaga liitumist pooldavad eesti, läti ja leedu sõjavangid siiski haruharva ning koju mitte saamise tõttu tuntavat suurt kibestumust Saksamaa vastu (samas). Siiski pole võimatu, et erikohtlemine aitas tõepoolest kaasa rahvuslike ja venevastaste meeleolude süvenemisele, mis vähemalt eestlastest sõdurite hulgas olid levinud juba Vene armee kehvade teenistustingimuste, sh sealse igapäevase rahvusvähemuste diskrimineerimise tõttu.²

Käesoleva artikli huviobjekt on üks aspekt Baltikumist pärit sõjavangidele rakendatud erikohtlemispoliitikast: nende hulgas tehtud kirjalik propaganda emakeelsete ajalehtede ja brošüüride väljaandmise teel.³ Täpsemalt on tähelepanu all 1918. aastal eesti sõjavangide jaoks kord nädalas ilmunud ajaleht *Eesti Heal: Estnische Stimme* (EH) ning pehmekaaneline brošüürisari “Meie aeg” (MA), nende väljaandmisajaolud, sisu ja vastuvõtt.⁴

Seni ajaloo- ja kirjandusuurijate poolt vaid möödaminnes mainitud eestikeelne lugemismaterjal pakub mitmesugust huvi. Esiteks ilmnevad neist propagandistliku sisuga väljaannetest Saksamaa poliitilised sihised “töös sõjavangidega” ning see, kuidas seda poliitikat eestlastest lugejaskonnale rakendada püüti. Teiseks vastas *Eesti Heal* oma veergudel sõjavangide kirjadele ning pakkus neile võimalust omaloomingu avaldamiseks, mis muudab ajalehe ka eestlaste laagrikogemust kajastavaks allikaks.

²Eesti sõdurite sõjakogemuse kohta Esimese maailmasõja ajal vt Esse 2016.

³Siinkohal on kõrvale jäetud sõjavangidele jagatud emakeelne vaimulik kirjandus.

⁴Vt täpsemaid ilmunisandmeid käesoleva artikli lisadest 1 ja 2.

Kolmandaks on võimalik jälgida *Eesti Heale* toimetaja(te) katseid leida keskteed nende kahe huvigrupi vahel — poliitilisest mõjutamistegevusest huvitatud Saksa ametivõimud ja emakeelsest lugemisvarast huvitatud eesti sõjavangid — ning mõlemale midagi pakkuda, jäädes seejuures ühtlasi tundlikuks kiiresti muutuvate olude suhtes ja võimalust mööda lubatava piire kombates.

Saksamaal asuvate sõjavangide poliitilise mõjutamisega, sh neile mõeldud trükipropaganda väljaandmisega tegeles Preisi Sõjaministeerium (Preußisches Kriegsministerium), mille materjalidest suurem osa hävines Teise maailmasõja ajal. Üht-teist asjassepuutuvat *Eesti Heale* ja “Meie aja” väljaandmisasjaolude kohta on siiski võimalik leida teiste Preisi Sõjaministeeriumiga suhelnud institutsioonide arhiivifondidest, mis on paremini säilinud (vt Kuldkepp 2018: 61). Samuti on laagrikirjanduse uurimisel abiks nn egodokumendid: sõjavangide enda kirjutatud kirjad, päevikud ja mälestused.⁵

Seda teemat käsitledes on keskseks allikaks muidugi *Eesti Heal* ja “Meie aeg” ise, mida võib liigitada haruldaste trükiste hulka. Kataloogi ESTER andmetel leiduvad *Eesti Heale* numbriest Tartus Kirjandusmuuseumis vaid nr 2 ja nr 10.⁶ Ilmselt see asjaolu on ajendanud Cornelius Hasselblatti märkuse, et ajaleht on “säilinud väga lünklikult” ning “võimaliku kaasaande” “Meie aeg” kohta leiduvat üldsegi vaid kaudseid andmeid (2006: 435). Tegelikult pole olukord siiski nii hull. Enamikust brošüürisarja annetest leidub eksemplare ka Eestis: ESTRi andmetel puuduvad täielikult vaid nr 1, nr 2 ja ilmselt ka nr 6.⁷ *Eesti Heale* nr 1 on kättesaadav Briti sõjamuuseumi (Imperial War Museum) filiaalis Duxfordis (kataloogikirje LBY E. J. 98) ning nr 1 ja nr 7 Rahvusvahelises Ajalehemuuseumis (Internationales Zeitungsmuseum) Aachenis (kataloogikirjed vastavalt D 87 143 ja D 172 30). Kõige olulisem on aga see, et Saksa rahvusraama-

⁵Mitmete asjassepuutuvate viidete eest on autor tänulik Liisi Essele.

⁶Vt digiteerituna: dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=cl&cl=CL1&sp=eestiheal.

⁷MA nr 6 on siiski leitav Rahvusarhiivist: RA, ERA.2124.3.1333, l. 8–22.

Eesti Heal ja “Meie aeg”

tukogudes Berliinis (Staatsbibliothek zu Berlin, kataloogikirje 2" Krieg 1914/22660) ja Leipzigi (Deutsche Nationalbibliothek Leipzig, kataloogikirje ZC 4338) leiduvad mõlemast väljaandest täiskomplektid.⁸

EESTI HEAL JA “MEIE AEG”: VÄLJAANDMISE ASJAOLUD

Sõjavangide hulgas emakeelse trükipropaganda levitamine oli Saksa sõjaväevõimude tavapärase praktika juba üsnagi sõja algusest peale. Erinevalt aga Prantsuse ja Briti sõjavangidele mõeldud laagriajalehtedest, mis enamjaolt olid paljundatud mimeograafil ning mille levik piirdus ainult ühe laagriga, kuulus Vene sõjavangide seas monopol Preisi Sõjaministeeriumi asjatundlikult toimetatud ja trükitud väljaannetele⁹ (Pöppinghege 2006: 142–143). Vahest kuulsaim omasuguste seas oli alates 1915. aasta märtsist islamisulistele sõjavangidele mitmes keeles, sh vene keeles trükitud ajaleht *El Dschihad*, mis levis 8200 eksemplaris ning kutsus üles pühasse sõtta Suurbritannia vastu (samas: 192; Wangert 1920). Venelastest sõjavangidele olid mõeldud ka alates 1915. aastast Berliinis ilmunud *Russkije izvestija* ning seda alates 1916. aastast asendanud *Russki Vestnik* (vt Kolonitski 1996), mis ilmus kaks-kolm korda nädalas kuni 100 000 eksemplaris. *Russki Vestnik* oli omakorda eeskujuks mitmele teisele omasugusele, nagu Austrias välja antud *Nedelja* (Pöppinghege 2006: 192; Steppan 2014: 172) ning ilmselt ka *Eesti Heal* ja teised Venemaa vähemusrahvustele mõeldud lehed.

Mõtte just eesti (ja läti) sõjavangide tarvis emakeelseid ajalehti avaldama hakata käis teadaolevalt esimesena välja Soome aktivist Fritz Wetterhoff 1915. aasta aprilli lõpul Berliinis. Wetterhoff, kellele baltisakslaste organisatsioon Saksa Rahvakaitse (*Deutscher Volksschutz*) oli teinud ülesandeks eesti, läti

⁸Autor tänab Mart Oravat, kes sellele tema tähelepanu juhtis.

⁹Leidus muidugi ka vastupidiseid näiteid, nagu Gütersloh’ ohvitseridelaagri venekeelne ajaleht *Den*, mille toimetajaks oli pärastine Eesti riigikohtunik Anton Palvadre (Laaman 1964: 225).

ja leedu sõjavangide seas propagandat korraldada, võttis vastavad ülesanded üle Sisekolonisatsiooni Edendamise Seltsi (*Gesellschaft zur Förderung der Innere Kolonisation*) tegelastelt Friedrich von Schwerinilt ja Erich Keupilt. Von Schwerin oli juba varem teinud Saksa ametivõimudele ettepaneku Vene vähemusrahvustesse kuuluvate sõjavangide eraldamiseks ja saksasõbralikus vaimus “erikohtlemiseks” (Kuldkepp 2015: 144–150). Üks loomulikke vahendeid propaganda tegemiseks oli muidugi trükisõna. Wetterhoff arvas, et kõige õigem oleks asutada kaks eraldi ajalehte — üks eesti ja teine läti keeles. Avaldatama pidi sõjauudiseid, poliitilise, ühiskondliku ja kultuurilise sisuga artikleid ning teateid kodumaalt (samas: 154).

1915. aastal eestikeelsest ajalehest siiski asja ei saanud ning tagajärjetuks jäi ka Wetterhoffi “töö sõjavangidega” üleüldse. Ettevõtmist raskendasid mitmesugused praktilised asjaolud, sh propaganda korraldamiseks sobivate isikute puudumine (samas: 158–159). Peamine takistus oli ilmselt siiski selles, et esimestel sõja-aastatel puudus Saksamaa poliitilise ja sõjalise juhtkonna hulgas üksmeel Läänemere provintside tuleviku asjus ning seetõttu polnud selge, kui soovitavaks sellist propagandat üldse pidada (Nagornaja 2010: 197).

Uuesti kerkis küsimus päevakorda 1917. aasta suvel, kui Saksa ülemjuhatus (*Oberste Heeresleitung*) oli teinud põhimõttelise otsuse hõivata ka Balti regiooni põhjapoolne osa ning sellega seoses tekkis uus algatus sealt pärit sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks (Kuldkepp 2018: 63–64). 28. juuliga 1917 kuupäevastatud Preisi Sõjaministeeriumi salajases ringkirjas Baieri, Saksi ja Württembergi Sõjaministeeriumidele, milles tutvustati eesti, läti ja leedu sõjavangidele kohaldatavat eraldamis- ja erikohtlemisrežiimi, anti teada, et peale muude privileegide tuleb eesti, läti ja leedu sõjavangidele kättesaadavaks teha emakeelsed ajalehed, vaimulik lugemismaterjal, saksa keele õpikud ja muu, mille eest sõjaministeerium hoolt kandma pidi.¹⁰ Sama aasta 11. detsembril lisati, et kesklaagritesse (*Stammlagern*) tuleb kokku koguda läti-,

¹⁰Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden (edaspidi SächsHStA), 11248 Sächsisches Kriegsministerium, Nr. 6994, l. 78, Sõjaministee-

leedu- ja eestikeelsed raamatud ning sealt tööbrigadides olevatele sõjavangidele välja laenutada. Võimalikult laialt tuli levitada peatselt ilmuvaid lätlastele, leedulastele ja eestlastele mõeldud saksa keele õpikuid ning sobivaid ajalehti, millest sel ajal ilmusid lätikeelne *Dsimtenes Sinas*¹¹ ning leedukeelsed *Dabartis*¹² ja *Lietuvos Aidas*¹³. Eestikeelse ajalehe väljaandmine oli kavas lähiajal.¹⁴

Eesti sõjavangidele mõeldud teadaanne uuest ajalehest avaldati 1918. aasta jaanuaris välja antud albumis *Mõtted ja mälestused aastapöördel 1917–18. Eesti Heale* nime kandev ajaleht pidi katsuma sõjavange “võimalikult kiiresti kõigega tutvustada, mis rahu-asjus sünnib”, pakkuma neile poliitilisi ülevaateid ja tooma sõnumeid nii sõjaväljalt kui võimaluse korral ka kodumaalt. Lubati ka saksa keele algõpetuse ilmumist ning et “peale selle hakkavad järk-järgult veiksed raamatud ilmuma”. Ajalehte või raamatuid soovivad eestlased pidid saatma toimetusse oma aadressi. Lõpuks mainitakse, et eesti kirjaladuja võib kirjastuses tööd leida (MA 1: 16).

Veebruaris hakkas ajaleht tööpooldest ilmuma. Ühtekokku anti *Eesti Healt* välja 27. veebruarist 1918 kuni 1. detsembrini 34 numbrit. Väljaandjana oli ajalehe päises märgitud “Verlag “Eesti Heal”, Dr. E. Boehme, Berlin-Lichterfelde, Curtius-Str. 54” ning trükikojana “Druck von Arthur Löbe, Berlin-Steglitz, Schlossst. 93.”. Leht oli väikeses formaadis, pagineerimata ning üldjuhul neljaleheküljeline. Brošüürisarjas “Meie aeg” ilmus 1918. aasta jooksul üheksa annet. Neist kahes esimeses on väl-

riumi ringkiri 4238/7.17. U. K. D. R. Geheim! Sonderbehandlung lettischer, litaurischer und estnischer Kriegsgefangener, 28.07.1917.

¹¹Saksakeelse pealkirjaga *Heimatsnachrichten*; ilmus okupeeritud Miiitavis (Jelgava) alates 1916. a jaanuarist.

¹²Saksakeelse pealkirjaga *Gegenwart*; ilmus Białystokis 1915. a septembrist.

¹³Saksakeelse pealkirjaga *Litauens Echo*; ilmus Vilniuses alates 1917. a septembrist.

¹⁴Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München, Kriegsministerium 1688, Sõjaministeeriumi ringkiri 4389/11.17. U.K.D.R. Lesestoff für lettische, litauische und estnische Kriegsgefangene, 11.12.1917.

Eesti Heal ja “Meie aeg”

jaandjaks märgitud “Kultur-Verlag, Berlin-Steglitz”; alates kolmandast “Berlin, Lichterfelde: Eesti Heale kirjastus Berlinis”.

TEGIJAD JA TOIMETAJAD?

Eestikeelse ajalehe ja brošüürisarja toimetajatena said kõne all tulla ainult eestlased. Ehkki Saksamaal elas eesti keelt oskavaid baltisakslasi, olid Keupi ja Wetterhoffi katsed nendega koostööd teha 1915. aastal ebaõnnestunud ning tõenäoliselt ei olnud ka nende keeleoskus ja eesti kultuuri tundmine enam piisavalt heal tasemel. Wetterhoffi ettepanek eesti- ja läti keelset ajalehte “esialgu” ise toimetama hakata ei näi tõsiseltvõetav (Kuldkepp 2015: 148–149, 154–156).

Eestlastest oli Wetterhoffil kontakt eesti privaatpoliitiku ja Saksa agendi Aleksander Keskülaga, kellele laagripropaganda ei olnud võõras teema. 1915. aasta sügisel oli Kesküla aidanud Saksa saatkonnal Šveitsis värvata sõjavangidele mõeldud brošüüre kirjutama ja ajalehte toimetama Vene pagulasest bibliograafi Nikolai Rubakini (Senn 1971: 139). Samal aastal oli Kesküla Koppenhaagenis kohtunud Eduard Vildega ning teinud talle Mihkel Martna sõnul ettepaneku Venemaal “defätistlikke ideid levitama hakata”,¹⁵ mis võis samuti olla sõjavangidega seotud. Siiski pole märke, et Vilde oleks plaaniga nõusse jäänud. Martnale endale oli 1916. aasta detsembris Zürichis tehtud “kellegi sakslase poolt” ettepanek Saksamaal eesti soost sõjavangide seas mingeid ülesandeid enda peale võtta, sh eestikeelset ajalehte toimetada, mille ta enda sõnul aga tagasi lükkas.¹⁶

1918. aastaks olid sobivad isikud siiski leitud, kuid Preisi Sõjaministeeriumi materjalide hävimise ning laagripropagandaga

¹⁵RA, ERA.2124.2.321, l. 154–155, Mihkel Martna Ferdinand Kulile, dateerimata [1918. a suvel].

¹⁶Samas; Kuldkepp 2013: 344.

seotud võimalike müstifikatsioonide tõttu¹⁷ on neid tagantjärele võrdlemisi keeruline kindlaks teha.

Kindlalt on teada *Eesti Heale* ametlik toimetaja, kelleks oli ajalehe päises mainitud dr Erich Böhme (1879–1945?) — slaavi filoloog, kes alates 1914. aastast oli töötanud Berliini Kaubanduskõrgkooli (Handelshochschule Berlin) vene keele lektorina. Böhmet mainib ühes 1927. aastal kirjutatud kirjas Vene emigrant Nikolai Trubetskoi: teda peetavat vene keele ja kirjanduse asjatundjaks ning ta oli kuulnud Moskva ülikooli juures kuulsaa keeleteadlase Filipp Fortunatovi loenguid (Glebov 2010: 483–484). Kuivõrd Fortunatovi teadustöö oli leedu keele alal, pole võimalik, et Böhmel oli mingeid teadmisi Baltimaadest. Tema publikatsioonid on aga kõik slaavi keelte alalt, nende seas 1918. aastal ilmunud vene keele õpik (Böhme 1918). Kahtlemata oli Böhme lähedalt seotud Preisi Sõjaministeeriumi ja Vene armees teeninud sõjavangide hulgas tehtava propagandaga.

1918. aasta augustis Saksamaal käinud ajakirjanik Hindrik Prants (vt EH 2) kohtus Böhmega isiklikult ning kuulis tema käest üht-teist laagripropaganda kohta. Ilmselt nende teadete põhjal kirjutas Prants sama aasta sügisel ilmunud artiklis, et kuna Saksamaal “eestlaste vastu usu ja kultura ühtluse poolest enam huvi tunti, kui muude rahvuste kohta”, olid Saksa ametivõimud tahtnud nende vaimsete tarviduste eest erilisel hoolt kanda ning Preisi Sõjaministeeriumi poolt oli ajakirjanik Böhmele tehtud ülesandeks muretseda eesti sõjavangidele emakeelset kirjandust, mille juures “olid tal abiks üks Berlinis asuv eestlane ja mõned osavamad Eesti sõjavangid”. Ühtlasi oli hakatud välja andma eestikeelseid lendlehti ja raamatukesi “keele-õpetuslise, maateadlise ja muu õpetlise sisuga” (Prants 1918a, 1918b, vt ka 1918c).

¹⁷Nt venelastest sõjavangidele mõeldud brošüürisarja “Rodnaja Retš” ilmuniskohaks oli tegeliku Berliini asemel meelega ekslikult märgitud Moskva; Saksa kindralstaabi rahaga välja antud *Russki Vestniku* kohta püüti jäta muljet, et ajaleht on “eraomanduses” ning vaevalt erinev ükskõik millisest teisest “liberaalsest Vene provintsi ajalehest” (Katkov 1968: 87), jne.

Nimetatud “osavamate sõjavangide” kohta saab üht-teist teada sõjavang Juhan Randaru (end. Baranov) 1938. aastal üleskirjutatud mälestustest. Enne maailmasõja puhkemist oli Randaru olnud ametis trükiköölisena venekeelse Tallinna ajalehe *Revelski Vestnik* juures. Sõjavangi langes ta 1915. aastal Przemysli lähedal Poolas. Viibinud mitmes paigas Saksamaal, saadeti Randaru lõpuks Berlin-Steglitz, kus asus “Riigipäeva liikme Löbe”¹⁸ trükikoda. Seal oli viibinud keegi “missionär Böhm”, kes osanud eesti keeles öelda ainult “Tere, sõber! Kuidas käsi käib?”, kuid kellel oli kokku kogutud hulk eestikeelseid raamatuid, ajalehti ja ajakirju. Randaru pidi neist tegema väljavõtteid ja trükkima need ära “ajakirjas”, mis seejärel eestlastest sõjavangidele tasuta kätte saadeti. Samuti trükkis Randaru üleskutseid, milles palus eesti sõjavangidel toimetusele oma aadress saata. Trükikojas oli abiks keegi Tartu kandist pärit eestlane Tõnisson. 1918. aasta Saksa revolutsiooni ajal oli Löbe teinud Randarule ettepaneku Saksamaale jääda, kuid mees oli eelistanud Eestisse tagasi pöörduda.¹⁹

Böhmet abistanud “Berliinis asuv eestlane” ning seega *Eesti Heale* tegelik toimetaja, keda Prants ega Randaru aga millegipärast ei maini, oli suure tõenäosusega Eesti sotsiaaldemokraat Friedrich Karlson (1874–1937). Endine raamatukaupluse, kirjastuse ja trükikoja kaasomanik Karlson, keda Friedebert Tuglas iseloomustab oma mälestustes kui “noort, energilist ja algatusvõimelist ärimeest” (1940: 607), oli aastatel 1905–1906 olnud Pihkvas poliitilise tegevuse pärast vangis ning põgenenud seejärel Berliini, kus oli tegev kaubanduses (Kleis 1932: 88; vt ka F. R., J. O. 1940: 122). 1919. aastal nimetas Eesti välisdelegatsiooni liige Mihkel Martna oma sõbra ja parteikaaslase Karlsoni esimeheks Eesti konsuliks ja välisesinduse sekretäriks Berliinis, asukohaga Berlin-Steglitz. Muu hulgas sai ta Martnalt ülesande tegelda eesti sõjavangide kodumaale tagasipöördumise korraldamisega, “[k]una Karlson juba sõjaajal sõjavangilaagritega ühendust on

¹⁸Võimalik, et Randaru ajab Arthur Löbe segi sotsiaaldemokraatliku poliitiku Paul Löbega, kes oli Riigipäeva liige.

¹⁹RA, ERA.2124.3.1085 Juhan Randaru (end. Baranov).

püüdnud pidada, näit. vangidele kirjandust muretsedes” (Martna 1930: 341).²⁰

Otseselt *Eesti Healega* seostab Karlsoni Aleksander Kesküla käsikirjaline ääremärkus 1919. aasta jaanuaris Stockholmist Oskar Elevandilt saadud kirjale. Elevant kirjutab, et Berliinist oli saabunud eestlane Richard Esberg, kes “tervisid Karlssonilt toob”. Nende sõnade juurde on Kesküla pliiatsiga kirjutanud “NB! Kas to Karlsson es anna toda “Eesti Häält” Eesti vangitele (Vene soldatid) Saksamaal välja?”²¹ Kesküla kahtlevale väljendusviisile vaatamata on põhjust seda oletust tõsiselt võtta.

Lõpuks tuleb asjaga seotud isikuna kõne alla ka Richard Esberg ise (1894–1923). Tallinna reaalkoolis ja Mecklenburgis Streltzi polütehnikumis õppinud, väidetavalt seitset keelt osanud Esberg interneeriti sõja alguses tsiviilvangina Saksamaal ning töötas hiljem mitmes asutustes Saksamaal, 1919. aastal ka Stockholmi Eesti konsulaadi sekretärina (Richard Esberg 1923). 1918. aasta novembris välisminister Jaan Poskale kirjutatud kirjas teatas Esberg, et ta oli olnud ametnik Saksa välisministeeriumi ajakirjandusosakonnas (Pressearchiv des Auswärtigen Amtes), kus tema ametinimetuseks oli “Vene võõrrahvaste referent” (*Referent für Fremdstämmige Russlands*). Saksa okupatsiooni ajal oli Esbergile pakutud mitmesuguseid töökohti, sh 8. armeekorpusse (8 A. O. K.) ajakirjanduse jaoskonda Riiga, aga ka “eesti ajalehe ja sõjavangide asjus”, mis ta oli kõik tagasi lükanud. 1918. aasta sügisel töötas ta majandusalal Saksa-Vene Majanduskomisjonis (*wirtschaftlicher Mitarbeiter im Deutsch-Russischen Wirtschafts-Ausschuss*).²²

²⁰Võib olla märkimisväärne, et *Eesti Heales* avaldati vähemalt üks Martna kirjutatud tekst, algselt 1914. aastal ilmunud “Eesti külaelu 50 aasta eest” (EH 24, vt ka EH 27).

²¹Yale University Library, Alexander Kesküla papers, Box 1, Oskar Elevant Aleksander Keskülale 7.01.1919.

²²RA, ERA.957.11.45, l. 7–8, Richard Esberg Jaan Poskale 20.11.1918.

Kuivõrd “veikene salakuulaja” Esberg,²³ kes Saksa välisministeeriumiga lähedalt seotud oli ning Berliinist Karlsonilt tervitusi tõi, tõepoolest “eesti ajalehe ja sõjavangide asjus” tehtud pakumise tagasi oli lükanud, on muidugi raske öelda. Fakt aga, et ta oma kirjas Poskale seda asjaolu üldse mainib, ilmselt osutab, et mingisugune seos tal kogu ettevõtmisega oli.

EESTI HEAL JA “MEIE AEG” KUI SAKSA PROPAGANDA

Hindrik Prantsu järgi oli eestikeelne ajaleht asutatud selleks, et “Eesti sõjavangide tungivat ihaldust ajasündmustega tutvaksamise järele täita”. Prants arvas ka, et kuigi “[s]õnumite värskusega leht muidugi kiidelda ei või”, olevat need, mis seal leiduvad, “kokkuvõtlikult ja võimalikult erapooletult kirjutatud, niihästi sõjakäigust kui muudest sündmustest” (Prants 1918a).

Tegelikult oli asi erapooletusest muidugi kaugel: ajalehe ja brošüürisarja otstarve oli eesti sõjavangide poliitiline mõjutamine vastavalt neile eesmärkidele, mis olid seatud Preisi Sõjaminesteeriumi 1917. aasta 28. juuli ringkirjas ja sellele järgnenud dokumentides. Sõjavange tuli tutvustada Saksa kultuuri, töö ja majandusliku eduga ning veenda neid Saksamaa üleolekus Venemaast; ühtlasi aga äratada neis rahvuslikke tundeid ja seeläbi separatismi, millest loodeti abi Saksamaa sõjasihtide teostamisele idarindel. Võimalikke põgenemiskatseid ennetades tuli põhjendada ka seda, miks sõjavange veel koju ei lubata (Kuldkepp 2018: 64–66).

Eestikeelse laagrikirjanduse “rahvuslikku” aspekti ei tohi siiski üle hinnata. Suurem osa *Eesti Heale* ja “Meie aja” sisust oli tõlgitud ning kohandatud venelastest sõjavangidele mõeldud materjalidest nagu brošüürisari “Rodnaja Retš” (Emakeel)²⁴ ja ajaleht

²³Oskar Elevandi iseloomustus. Yale University Library, Alexander Kesküla papers, Box 1, Oskar Elevant Aleksander Keskülale 7.01.1919.

²⁴Mitme pseudonüümi all ilmunud brošüüride tegelik autor oli baltisaksa päritolu venelane Arthur Luther (1876–1955), kes alates 1912. aastast oli olnud saksa keele lektor Moskva ülikoolis ja 1914. aasta suvel siirdunud Saksamaale, kuhu ta jäigi. Berliinis värvas Lutheri

Russki Vestnik. Nende trükiste ülesanne oli edastada positiivset pilti Saksamaast ja kajastada Venemaal valitsevat katastroofilist olukorda, samal ajal aga kuulutada ette tulevast Vene-Saksa sõp-rust ning hoiduda põhimõtteliselt halvustavatest märkustest Venemaa kohta (Steppan 2014: 178). See tähendas, et ka eestikeelsete väljaannete kandev toon oli pigem venesõbralik (saksasõbralik-kusest rääkimata) ning negatiivsed hinnangud olid suunatud peamiselt Venemaa liitlaste — Prantsusmaa, Ameerika Ühendriikide ja eriti Suurbritannia vastu.

Eriti selgelt ilmneb eestikeelse laagrikirjanduse sugulus venelastele määratud propagandaga “Meie aja” sarjast, mille enamik andeid, v.a nr 1, 2 ja 9, on tõlgitud algselt venekeelsete “Rodnaja Retši” sarja vihikutest.²⁵ Siiski ilmus “Meie aja” sarjas ka kolm algupärast teost: album *Mõtted ja mälestused aastapöördel 1917–18* (MA 1) ning kaks saksa keele õpikut (MA 2, 9).

Ka suur osa *Eesti Heales* ilmunud pikematest artiklitest põhines arvatavasti esialgu venelastest sõjavangidele mõeldud materjalidel. Aeg-ajalt on eestikeelse teksti juures toodud allikas, milleks mõnikord on olnud Saksa või Eesti ajaleht, kõige sagedamini aga *Russki Vestnik* (vt nt EH 6, 8, 10, 11, 13, 17). Lühemad uudisnupud põhinesid seevastu Saksamaa telegrammibüroode teadetel, mis olid juba iseenesest kallutatud, tuues uudiseid ühest küljest Saksa lahinguvõitudest, sõjasaagist ja poliitilistest edusammudest, teisest küljest aga Entente'i riikide kaotustest ja ebaedust, Venemaal valitsevast kaosest jne. Mingil määral sisaldas *Eesti Heal* siiski ka algupärast Eesti-teemalist materjali, mis osaliselt oli arvatavasti Friedrich Karlsoni kirjutatud ning kajastab tema sotsiaaldemokraatlikku vaatenurka Eesti majanduslikule ja poliitilisele tulevikule Saksamaa domineeritavas Euroopas.

Järgnevalt kirjeldan mõningaid olulisemaid propagandistlikke suundumusi ja teemasid, mida võib leida “Meie aja” ja *Eesti Heale* tekstidest kuni 1918. aasta novembrini (MA 1–8; EH 1–29).

vana tuttav Erich Böhme ta Preisi Sõjaministeeriumi teenistusse Vene sõjavangide seas propagandat levitama (Gratz 2016: 190–197).

²⁵Üleüldse ilmus sellest Saksa rahvusraamatukogu kataloogi andmetel aastatel 1915–1918 121 annet.

Teistest eristuvad *Eesti Heale* viis viimast, Saksa revolutsiooni ajal ilmunud numbrit (EH 29–34), mida käsitlen eraldi.

1. Saksamaa

Eesti Heale ja “Meie aja” kuvand Saksamaast on ootuspäraselt positiivne: Saksamaad esitletakse kui eriti kõrgel kultuurilisel tasemel riiki ning seega kui Euroopa loomulikku valitsejat ja tulevase maailmarahu tagajat. Saksa riigikorda tutvustavas viihikus *Saksa keiserriik* esitatakse retooriline küsimus, “kas see vägev, isekujuline ühendus, mitte laialdasema, tervet Euroopat siduva ühenduse eelkuju ei ole”, mille loomisel muutuks sõda kahe Euroopa riigi vahel sama rumalaks mõtteks “kui praegusele sakslasele sõjavõimalus mõne hertsogiriigi Saksen-Meiningeni ja vürstiriigi Schwarzburg-Rudolstadt vahel” (MA 3: 32).

Suur osa *Eesti Heale* sisust käsitleb 1918. aasta võitlusi lääne-rindel, mida kajastati äärmiselt saksameelselt (EH 4–9, 12–14, 17–20), mõnikord isegi kasutades meie-vormi (nt “meie pealetungimine tuli neile täiesti ootamata” (EH 6)), mis osutab, et ka eesti sõjavangidelt oodati samastumist Saksa sõjaeduga. Pidevaid teateid toodi Saksamaa ja teiste Keskriikide sõjasaagist (EH 2, 3, 14, 15), uutest sõjavangidest (EH 8), väljajagatud raudristide arvust (EH 19, 28) jne. Teisest küljes olid tähelepanu all eriti Suurbritannia kaotused ja ebaedu (EH 6, 8, 14, 24), mida muu hulgas nähti meeleheitlikes sammudes nagu Iirimaaal kohustusliku väeteenistuse sisseviimine (EH 6, 10, 14) ja Inglismaal asuvate Vene alamate sõjaväkke sundimine (EH 9, 12).

Augustikuu alanud Entente'i vägede vastupealetungi kirjeldatakse kui aeglast, suurema edulootuseta edasirühkimist, “[e]hknad küll inimeste ega materjali kahjude peale mingisugust rõhku ei näi panema” (EH 22). Sakslaste taganemist kujutatakse seevastu ajutise taandumisena: “Sakslased taganevad õige aegamööda oma endistesse hästi sisseseatud seisukohtadesse” (EH 23), mille “läbimurdmiseks näib liitlastel vähe lootust olevat, sest et nad nelja sõja-aasta jooksul väga tugevaks on tehtud” (EH 24), samas kui “Saksa liinid ei ole neil kusagil korda läinud läbi lüüa, kui

ka sakslased siin-seal taganenud ja mõned maaribad pealetungijate kätte on jätnud” (EH 26).

Üks läbivaid teemasid Saksa sõjaedu kirjeldamisel on Saksa relvastuse üleolek lääneliitlaste omast ning sellega seotud sõjalised saavutused. Põhjalikult kajastatakse Pariisi tulistamist uue-tüübiliste Saksa suurtükkidega (EH 5–7, 10, 13, 16), Saksa edu õhulahingutes ja seeläbi liitlastele põhjustatud kahjusid (EH 5, 6, 12, 20, 23) ning Saksa allveelaevade julget tegevust (EH 11, 12, 18, 22). Üldse olevat Saksamaa vaenlastele juba sõja algjärgus tulnud ebameeldiva üllatusena, “et kalliste inimeste asemel igal pool raudsed masinad vaenlaste vastu võidi välja saata” (MA 1: 2).

Kõne all on ka Saksamaa tehnilis-tööstuslik areng laiemalt, nt Saksa keemiatööstuse edenemine sõja ajal (EH 12), uued vedurid ja vagunid (EH 18) ja “Elektri jõuu Bitterfeldilt Berlini juhtimine” (EH 21). Samuti tõsteti esile Saksa edusamme meditsiini, rahvamajanduse, hariduse ja kultuuri alal: viimasel talvel olevat inimeste suremus Saksamaal vähenenud (EH 13), Saksa põllumehed võivad vaatamata sõjale oma olukorda rahuldavaks pidada (EH 15), “toitluse korraldamine on iga aastaga ikka enam edenenu” (EH 26), “[r]ahuaaja majapidamisele ettevalmistused võtsivad 1917. a. Saksamaal ikka enam ja enam kindlamat kuju” (EH 5). Kirjutati ka Saksamaa heal järjel koolidest (EH 7, 8), uue ülikooli asutamisest Nürnbergis (EH 20) jne.

2. Venemaa liitlased ja nende sõjasüü

Enamgi kui positiivne Saksamaa-kuvand iseloomustab “Meie aja” ja *Eesti Heale* propagandistlikku retoorikat negatiivne pilt Venemaa liitlastest. Eriti Suurbritanniat (“Inglismaad”) kujutatakse peamise sõjaõhutajana, kes oli maailmasõja algatanud, Tsaari-Venemaa sõtta kiskunud ning takistas nüüd rahusõlmimist. Viimases punktis oli Suurbritannia vastandiks Nõukogude Venemaa, mistõttu albumis *Mõtted ja mälestused aastapöördel 1917–18* avaldatakse tänu Vene revolutsionääridele, kes olid idarindele lõpuks rahu toonud: “Lenini ja Trotski nimed kirjutab ajalugu kultdähtedega igavuse raamatusse. Mis Inglise sabarakul Milju-

kovil võimata näis olema, milleks Kerenskil ja Tereschenkol julgus puudus, see samm oli julgetel rahusõpradel esimeseks pühaks ülesandeks” (MA 1: 1). Konkreetselt sõjavangide jaoks tähendas vaherahu muidugi kauaoodatud võimalust koju pääseda: “Rõemus hüppavad Teie südamed, Eesti sõjavangid. Teie viibite mõtetes kallis kodus omaste juures ja elate nüüd viimaks õndsas ootuses, et kodu kallis teid jälle pea oma kaissu võtab” (MA 1: 1).

Põhjuseks, miks rahu juba varem ei sõlmitud, olevat Inglismaa, kes on “Venemaale silma ees sõbraks, aga seljataga väga kardetud vaenlaseks”. Õieti poleks tsaar Saksamaaga sõda üldse alustanudki, kui teda poleks pimestanud Suurbritannia salasepitsused (MA 1: 2). Nüüd tegevat Entente’i riigid aga kõik, et rahu võimalikult kaugemale tulevikku jääks (EH 2), sest “seisavad ju nende riikide eesotsas ikka veel mehed, kes sõja lõkkele puhumise juures ämmamoori ametit pidasivad” (EH 3). Ainult Vene bolševikud olid kohe võimule saades avaldanud soovi Keskriikidega rahuläbirääkimistesse astuda (EH 1), kuid Venemaa liitlased ei tahtnud sellest muidugi midagi teada; mistõttu pole ime, et “Inglismaa, Prantsusmaa ja Amerika kasvava rahunutusega Vene poliitilisi sündmusi tähele panevad ja kuni siamaale veel Vene praegust valitsust ja tema asemikkusid oma poolt seaduslikeks ei ole tunnistanud” (EH 2).

Maailmasõja puhkemisel olid sügavad, eeskätt majanduslikud põhjused, mis tulenesid imperialistlike riikide omavahelisest konkurentsist maailmaturgude pärast (MA 5: 4). Seetõttu tuli sõjasüü kindlaks tegemisel lähtuda sellest, milline suurriik sõjast kõige rohkem kasu saab. Vastus sai olla ainult Suurbritannia, sest Saksamaal olevat juba niikuinii olnud kõik eeldused Euroopa majanduslikuks suurvõimuks kujuneda (MA 5: 14), Inglismaal koos oma liitlase Prantsusmaaga polnud aga peale sõja “teisi abinõusid olemas, et oma võistlejast lahti saada, kes temalt esimest kohta maailma-turul ära võtta ähvardas” (MA 8: 1).

Venemaa oli tõmmatud sõtta sellepärast, et kuigi Briti ja Prantsuse valitsevad ringkonnad olid sõda juba aastakümned ette näinud, “teadsivad aga ka ühtlasi, et nad oma jõuga nii tugevast vastasest jagu ei saa” (MA 5: 37). Seega lootsid nad oma eesmär-

ki — võitu Saksamaa üle — “ilma vaevata ja ohvriteta kättesaada; kuna teised rahvad selle ülesande täidesaatma pidivad” (EH 3). Eriti Inglismaa oli püüdnud igati näidata, et “Venemaa Saksa ikke all kannatada”, teinud seal ägedat kihutustööd Saksa kaupade boikoteerimiseks (EH 3) ning Venemaa niimoodi lõpuks sõtta tõmmanud.

Nüüdki polnud rahutegemist lääneriikide poolt oodata, sest ehkki “rahu-erakonnad niihästi Inglismaal kui ka Prantsusemaal jõudsasti kasvamas on”, ei olnud nende riikide juhtidel veel kadunud lootus Saksamaast jagu saada (EH 3). Inglismaa juhtimõte olevat ikka olnud “Europas võita, et asumaades võtta”, mistõttu Suurbritannia ei taha enne rahu teha, kui vastased on täiesti võidetud ja “maailmakorda oma tahtmise järele sisseseda võib” (EH 6). Üleüldse pidavat inglased ennast äravalitud rahvaks, kes “kujutavad omale ette, et nad Juuda rahva järeletulijad olla. Jumal karistas juutisid ja saatis nad tervesse maailma laiali, kuna ta nende asemele Inglise rahva ära valis, nii seletavad inglased” (EH 3).

Eriti küüniline katse tegelikke võimuambitsioone varjata olevat Suurbritannia soov näidata ennast rõhutatud rahvaste kaitsjana, kuna iseäranis Iirimaa saatus olevat “kõige selgemaks ja trehavamaks näituseks, kuidas Inglismaa veikeste rahvaste kasusid kaitseb” (MA 7: 5). Sama lugu oli ka Indiaga: “Inglismaa on India nii välja imenud, et viimane täiesti vaeseks on jäänud ja sellel viljarikkal maal pea vahetpidamata nälg ja katk valitsevad” (EH 3). Ka Vene revolutsiooni oli Inglismaa tervitanud ainult seni, “kuni teda Miljukovi laadi imperialistid tegivad”, aga kui “ilmsiks tuli, et meie revolutsion rahva revolutsion on ja vene rahvas oma ühenduseosaliste plaanide eest enese verd valada ei taha”, oli Inglismaa vaade hoopis teiseks muutunud (MA 7: 4).

Erinevalt võimuahnest Suurbritanniast kujutatakse Ameerika Ühendriike pigem rahaahne riigina, mis sõja pealt ainult teenida tahab. Pärast sõtta astumist olevat USA presidendist Wilsonist saanud üks kõige ägedamaid rahuvastaseid, sest Ameerika peab seda endale väga kasulikuks, et “Europa riigid ennast vere- ja varandusevaeseks sõdivad” (EH 1). Kogu võim Ameerikas “seisab õieti tosina rahameeste käes” ning lihtrahval puuduvad igasu-

gused õigused. Näiteks “[h]ullumajade arvustikkudest” olevat näha, kui “määratu palju nõdrameelseks jäämisi puuduse, vaeva ja üleliigse töötamise tagajärjel on sündinud” (EH 12). Seega olevat ameeriklaste lubadus teistele rahvastele vabadust tuua iseäranis halb nali, kuna “tõepoolest ei ole terves maailmas teist maad, kus niisugune hirmuvalitsus valitseks, kogu elu nii eeskirjade järgi käiks ja rahvas nii väljakurnatud saaks, kui Põhja-Amerika Ühendatud riikides” (EH 15).

Prantsusmaad kujutatakse eelkõige nõrga ja kannatava, sõja juba tegelikult kaotanud riigina, mida pidevalt tabab ebaedu, olgu selleks lahingumoonalao plahvatus Pariisis (EH 4), puudus toiduainetest (EH 15) ja töölistest (EH 18) või suured kaotused sõjaväe isikkoosseisus ja halb rahvastikuolukord (EH 7, 15). Ära toodi teateid rahutustest Prantsusmaal (EH 9), Prantsuse võõrleegioni tulevases laialisaatmisest (EH 12) ning isegi sellest, kuidas Prantsusmaa liitlane Suurbritannia olevat Calais’ linnas väidetavalt kogu võimu enda kätte võtnud (EH 9).

3. Venemaa ja tulevased Saksa-Vene suhted

Saksa propaganda järgi pidid sõda ja lääneliitlaste püüded “Saksamaad ilmaturul plaanilikult boikoteerida” tooma kõige rohkem kahju nendele maadele, “kes oma geograhvalise seisukoha ja majandusliste tingimiste tõttu ilma Saksamaaga kaubavahe- tusesse astumiseta läbi ei saaks”, s.t eriti just Venemaale (MA 8: 40). Seevastu Saksamaa võidu korral pidid tulevased Saksa-Vene suhted kujunema lähedaseks ja vastastikku kasulikuks ning nende juures pidi sakslastele kui kõrgemal arengutasemel olevale rahvale kuuluma omamoodi tsiviliseeriv roll.

Sakslaste kultuurilist üleolekut slaavlastest seletatakse asja- oluga, et “sakslased elasivad [---] Europa südames, kuhu teadused, ülesleidused ja kõik hariduse võidud rutemalt sissetungi- sivad” (MA 4: 6), ning ka sõja ajal olevat juba näha olnud, “mis- suguse usinuse ja hoolega Saksa soldatid võidetud maades sõja läbi hävitatud korda jälle jalale püüavad seadida, missuguse õhi- naga nad tühjaks jäänud põldudel töötavad ja missuguse lõbuga nad niidavad ja rehte peksavad”. Seetõttu oli selge, et sakslased

ei ole Venemaale toonud “mitte ainult hävitust ja hukatust”, vaid ka “ühe osa oma kulturast, mille mõju tulevikus kahtlemata vilja kandma saab” (MA 6: 29–30). Nii nagu juba enne sõda oli iga Venemaal reisinud isik “vististe ka igal pool selles hiiglarriigis Saksa töö ja kultura jälgesid märganud”, pidid ka pärast sõda sakslased “Vene ettevõtetes eesotsas marssima” (EH 3). Seega tuli Venemaa uutel võimukandjatel silmas pidada, et Venemaa “majandusline tulevik kaubanduslise läbikäimise edenemises Kesk-Euroopa riikidega seisab”, samal ajal kui Ameerika ja Inglise kapitali osakaalu suurenemine endast suurt ohtu kujutab (EH 1).

Peatselt muidugi selgus, et Saksamaa poolt enamlastele pandud lootused jäävad täitmata: bolševikud osutusid ebausaldusväärseteks partneriteks nii Brest-Litovski rahuläbirääkimiste ajal kui ka nende järel ning esialgset soovi Lenini ja Trotski nimi “kuldtähtedega igavuse raamatusse” kirjutada (MA 1: 1) asendas pettumus. Suur osa *Eesti Heales* avaldatud uudistest kajastas Vene revolutsiooni ning kriitikaga enamlaste aadressil ei oldud kitsid. Korrapäraselt toodi ära uudiseid erinevatest valgekaartlikest valitsustest ja bolševike vastu suunatud sanktsioonidest (EH 2, 4–6, 11–16, 18–20), kaupade ja toiduainete puudusest (EH 2, 4, 9, 12, 13, 24, 30), raskest rahalisest olukorrast (EH 3, 8, 10), enamlaste majanduspoliitilistest läbikukkumistest (EH 9, 17) ning kõrgest kuritegevuse tasemest Venemaal (EH 9, 16). Tihti puudutatud teema oli enamlaste vähene austus eraomandi ja erainitsiatiivi vastu, mis võis väljenduda raha konfiskeerimises kapitalistidelt riigikulude katteks, talupoegadelt vilja konfiskeerimises (EH 10), või ka pärandusõiguse kaotamises (EH 11) ja uutes kõrgendatud maksudes (EH 12).

Võrdlemisi üksikasjalikult kajastati Vene kodusõja kulgemist, sh Punaarmee loomist (EH 5), Tšehhi vägede tegevust Siberis (EH 14, 15), Entente'i vägede interventsiooni Põhja-Venemaal (EH 12, 15–17) ja Jaapani interventsiooniplaane Siberis (EH 5, 6, 9). Suurt tähelepanu pälvisid Saksa saadik Mirbachi mõrv ja sellele järgnenud Saksa-Vene läbirääkimised (EH 16, 18) ning endise tsaari tapmine (EH 18, 20).

Mis puudutab Venemaast eraldunud riike, siis väga põhjalikult oli juttu olukorrast Saksamaaga rahu teinud Ukrainas (EH 2,

3, 5, 6, 8–11, 13, 14, 19), eriti plaanidest Ukrainast toiduained Saksamaale välja vedada (EH 5, 6, 9, 15) ning sellega seotud sõjalistest operatsioonidest (EH 10, 11). Sama üksikasjalikke uudi-seid toodi poliitilisest ja sõjalisest olukorrast Soomes (EH 2–4, 7, 9, 10, 11, 18, 21, 24, 27), sh Saksa interventsioonist Soome kodusõjas (EH 5, 6, 7).

4. Eesti sõjavangid ja Eesti tulevik

Ehkki eestikeelne laagrikirjandus oli suunatud eesti sõjavangidele, tehti neist endast ja Eesti oludest juttu võrdlemisi harva. Kui seda siiski juhtus, nähti Eesti saatust osana tulevasesest Saksa-Vene vahekorra-st ning Venemaa majanduse taassünnist. Viimase juures pidi ka eestlastel, sh eesti sõjavangidel olema oma roll mängida, sest “Venemaa seisab paljudest rahvastest koos, kellel ainult üks ühine soov on: võimalikult hästi elu maitse-da ja raha teeni-da” (EH 3).

Seega tuli nüüdsel ajajärgul, “millal otse kui nõia võimu abil Veneriigi määratumad magavad looduse rikkused inimesesoo-le kasulikkudeks tarbeasjadeks muutuvad”, ka eestlastel endast “igasugu tuimus ja vaimline laiskus” maha raputada ning asuda tegevusse, “et kord maailma turul öeldud saab: Eesti põllumehe, Eesti karja kasvataja, Eesti aedniku, Eesti käsi- ja vabrikutöö kau-bad on läbi ja läbi hääd, puhtad, ilma ühegi veata, andke mei-le neid kaupasid” (MA 1: 2). Eriti Vene revolutsiooni järel, kui emakeelt kõikjal vabalt tarvitada võis, polnud enam kahtlust, “et meie kõrgema hariduse juures oma põllumajandust, oma algavat vabriku tööd ja kaubandust õitsevale järjele tõstame” (MA 1: 6).

Haridustaseme tõstmiseks olevat iseäranis hea võimalus eesti sõjavangidel, kes Saksamaal elades ja töötades pidid igal sam-mul nägema, “missugune hiigla võim rahvaharidusel ja kultural on” (MA 1: 14). Seega tuli neil lahtiste silmadega ringi liikuda ja oma ümbruskonda tähele panna, mis ei teinud vangipõlve mitte üksi kergemaks ja huvitavamaks, “vaid võib ka tulevikus tööde ja toimetuste juures kõigiti kasulik olla” ning olla isegi “sõjavan-gidele nagu tasuta nende raskuste eest, mida neil ärakanda tu-leb” (EH 24).

Lootused helgemale tulevikule olid muidugi seotud Brest-Litovski rahulepinguga, mida eestlastel ei tulnud hinnata mitte üksi rahutoomise pärast, vaid ka rahvusliku separatismi seisukohalt. Selline venevaenulik tonaalsus eristab just eestlastele suunatud propagandat sellest, mis oli mõeldud kõigile Vene sõjavangidele. Nii olevat eestlased “[o]ma lähema läbikäimise tõttu rootslaste ja sakslastega [---] germaani rahvasoolt korra- ja tööarmastust omandanud, mis [neile] mõistliku tagasihoidmise juures arusaamist edenemise tarvidusest on andnud” (EH 1) ja seega oli neile “see rahuleping ülitähtis, sest tema järele ei ole Venemaal Eesti ja Liivimaa saatuse üle enam kaasaráákimise õigust” (EH 2). Eriti viimase aja sündmused olid näidanud, et venelaste poolt enam mingit tuge oodata ei ole ja eestlaste elu ja varandus “on ainult niipalju kaitstud, kui meie ise seda tugeva enesekaitse läbi teha suudame” (EH 1).

Tulevane Venemaa mõjuvõimu vähenemine Eestis pidi olema pöördumatu. Artiklis “Missuguses sihis edeneb tulevikus Eesti majandus” nenditakse, et Vene mõju Eesti majandusele on juba “sügavasti langenud” ja edaspidi tuleb hakata “koguni teiste mõjuvõimudega arvet pidama”. Eestile olevat selline areng soodne, sest Eesti paikneb “kolme suure turu vahel” (Peterburi, Saksamaa, Soome), mis kõik nõuavad Eesti põllumajandussaadusi. Selleks pidi aga arenema põllutööstus ja tõusma haridustase, kuna “muidu ei kannata Eesti põllumees tulevikus võistlust välja” (EH 19).

Peale üksikute pikemate artiklite kajastati Eesti-temaatikat hulgas lühiuudistes. Tuues teateid Saksa vägede pealetungist Liivi- ja Eestimaal ning eestlaste asuala poliitilisest saatusest Saksa okupatsiooni all (EH 1, 2, 4, 18), juhiti aeg-ajalt tähelepanu koostööle eestlaste ja sakslaste vahel, seda nt uudises, et “baltisakslased ja põllupidajad” olid abipalvetega Saksamaa poole pöördunud, et see enamlikule korralagedusele lõpu teeks (EH 1) või et eesti rahvusväeosad olid sakslaste sissetungi vabatahtlikult toetanud (EH 2).

Siiski on märkimisväärne, et enamjaolt toodi Eesti- ja Liivimaa puudutavad uudised ära ilma igasuguste poliitiliste kommentaaride ja seisukohavõttudeta. Kiretult kirjeldati näiteks Balti

maanõukogu otsust Saksa keisrilt kaitset ning Saksamaaga liitumist paluda (EH 7), Saksa abikantsler von Payeri kõnet Baltimaade ja sh Eesti Maapäeva saatuse kohta,²⁶ Vene saadik Joffele antud märgukirja, millega Eesti- ja Liivimaa end Venemaa küljest lahti ütlesid (EH 12), Brest-Litovski lisalepinguid, millega Eesti- ja Liivimaa Venemaa küljest lõplikult eraldati (EH 22, 23), ning “Eesti komitee” liikmete vangivõtmist Moskvas (EH 24).

Saksa okupatsiooni aegsetest oludest Eestis oli juttu vähe. Mingil määral toodi ära vaid uudiseid majanduse ja põllumajanduse alalt, nagu Saksamaale välja rändavatest Eesti töölistest (EH 21), turuhindadest kodumaal (EH 25), kehvast viljasaagist (EH 26) ning toitlusolukorrast Eestis (EH 27). Vähe kajastati ka haridusolud: Tartu Ülikooli minek sakslaste juhatuse alla (EH 10, 20), kõrgemate ja keskkoolide korraldus Eesti- ja Liivimaa (EH 16) ning rahvakooliõpetajate seminar Tartus (EH 28).

5. Eesti Heal nr 29–34

Märkimisväärset muutust poliitilises tonaalsuses on näha viimastes *Eesti Heale* numbrites, mis ilmusid juba hoopis uutes oludes: keset Berliinis puhkenud ülestõusu, mis kasvas kiiresti kogu Saksamaad hõlmavaks revolutsiooniks. *Eesti Heal* kajastas samal ajal üsna kiretus stiilis rahuläbirääkimisi Wilsoniga (EH 27–30), Austria-Ungari sõjakaotust (EH 29, 31) ning vaherahuläbirääkimisi ja vaherahu sõlmimist Entente’i liitlaste ja Saksamaa vahel (EH 31, 32). Oluline areng leidis aset aga Eesti olude kujutamises, mis nüüd võtsid enda alla *Eesti Heale* mahust varasemast palju suurema osa ning kus kerkisid esimest korda üles varjamatud kriitikanoodid Saksa sõjaväevõimude aadressil.

Samas ajalehenumbris, kus trükiti uudis selle kohta, et Liivimaa, Eestimaa, Riia ja Saaremaa ühendatud maanõukogu on Liivi- ja Eestimaa iseseisvaks tunnistanud, toodi ühtlasi ära ka Eesti Maaliidu keskkomitee palve, et vastavalt hiljutisele riigi-

²⁶“Sellel endisel Eesti maapäeval ei olnud vist kuigi suurt sisemist mõju, sest ta olla ainult üheainsa päeva tegev olnud ja ei olnud sel ajal enam ametis, kui meie maale sisse tungisime” (EH 10).

kantsleri kõnele lubataks Baltimaades viivitamatult uuesti poliitiliste erakondade tegevust, ning kaevati selle üle, et “uued Ülem-Ida rahad” olid petmisi esile kutsunud (EH 29). Kriitika jätkus järgmistes numbrites: suur puudus olevat materjalidest Tallinna tänavavalgustuse jaoks, “ja kus veel midagi saada, on see kohutav kallis” (EH 31), maksev veo- ja reisikeeld oli “ennegi suuri kaubahindu veel tõusma pannud” (EH 31), elanikkonna toitlusolukord olevat “ütlemata kurb” (EH 31) ning vargused Eestis olla “viimasel ajal ennekuulmata rohkeks läinud” (EH 32).

Pikemas artiklis “Maaküsimus Eestimaal” tõstatati isegi maa-reformi mõte: eestlaste väljarännet linnadesse ja Venemaale saab takistada see, kui inimestele maad kättesaadavaks teha, “sest inimene, kellel tükikene maad ja oma majapidamine on, ei lahku pea kunagi põllutöö juurest”. Maa kättesaadavus Eestis on aga halb, sest “meie maa veikese maaomanikkude kasti käes seisab ja suurtel rahvahulkadel võimalik ei ole maad oma tööjõu abiga viljakandvaks muuta”. Kuigi edasine areng pidi muidugi olema “meie maa tulevasesest riiklisest seisukorrast ja seaduseandmisest”, võis siiski arvata, et “[t]ulevikus saab meie kodumaal vististe osa suur maaomanikkude maast veikepõllupidajate kätte minema” (EH 31).

Ilmse entusiasmi kajastati *Eesti Heales* Saksa revolutsiooni, mille juures olevat “[i]gal pool [---] tahtmist märgata, uuen-dusi kokkuleppimise teel läbi viia ja kodusõja eest hoida, nagu see Venemaal veel praegu möllab ja kogu maa ära hävitab” (EH 32), ning muidugi ka maailmasõja lõppemist (EH 34). Samuti toodi viimastes numbrites ära teated, et Eesti Maapäev on Tallinnas kokku tulnud ja võimu Saksa sõjaväevõimudelt üle võtnud (EH 33) ning Eesti on iseseisvaks vabariigiks kuulutatud (EH 34).

EESTI HEAL JA “MEIE AEG” KUI AIME- JA TARBEKIRJANDUS

Poliitilise sisuga tekstid moodustasid eestikeelsest laagrikirjandusest olulisima osa, kuid peaaegu niisama tähtsal kohal olid seal kirjutised, mida võiks liigitada aime-, tarbe- või populaarteadus-

liku kirjanduse alla. See muidugi ei tähenda, et neis oleksid poliitilised implikatsioonid täiesti puudunud. “Meie aja” sarjas anti välja kaks saksa keele õpikut (MA 2, 9),²⁷ mille sisu ütleb midagi ka Saksa laagripropaganda kohta, kuid omas ajas olid need siiski eelkõige praktilised abivahendid — vähemalt selles osas langesid sõjavangidelt saksa keele õppimist nõudvate ametivõimude ja sõjavangide enda huvid kokku.

Soov sõjavangidele huvitavaid ja kasulikke teadmisi pakkuda ilmneb ka *Eesti Heales*, mille sisust hõlmab märkimisväärse osa üsnagi mittepoliitiline teave. Osaliselt on see ilmselt seletatav Preisi Sõjamineisteriumi eesmärgiga tutvustada sõjavange Saksa majandussaaevutustega. Nii teatati *Eesti Heale* 4. augusti numbris, et kuna enamik sõjavange on varem põllutöös tegevad olnud, kavatsetakse edaspidi avaldada kirjatükke põllutööde kohta: “paljudel eestlastel on võimalik ennast Saksa täielikumate põlluharimise viisidega tutvustada, mis neile pärastpoole kasulik võib olla” (EH 19). Nii ilmusidki artiklid “Saksamaa veikeloomade pidamine sõja ajal” (EH 18), “Kunstsõnniku tähtsus maaparandamise juures” (EH 20), “Veiste puhastamisest” (EH 21) ja “Väetisained” (EH 29). Teistest praktilisematest küsimustest tutvustati toiduainete hindu Venemaal (EH 1, 13, 15) ja Ukrainas (EH 15), leivanorme mitmes Euroopa riigis (EH 13) ning eeldatavaid kaupade hindu pärast sõda (EH 28). Suur hulk artikleid oli seotud meditsiini ja tervishoiuga, sh “Vaimlise töö mõju keha peale” (EH 13), “Õhu-, valguse- ja päikesevannid” (EH 15), “Influenta” (EH 17), “Valu ja ta vähendamine soojuse mõjul” (EH 21), “Kunstlikud käed” (EH 22), “Kuidas ennast lühikese nägemise eest hoida” (EH 26) jne.

Osa tekstidest on otseselt seotud maailmasõjaga, käsitledes sõjast osa võtnud sõdurite arvu (EH 2), suurtükitald praegusel ja endisel ajal (EH 10), püssirohu päritolu ja kasutamist (EH 15), sõjalaevastiku maksumust (EH 16) jne. Eriti suurt huvi näis *Eesti Heale* toimetus tundvat lennunduse (EH 5, 11, 22) ja side (EH 2,

²⁷Neist esimene ilmus 1918. aasta veebruaris (MA 1: 16) ning teine peaaegu samal ajal, kui *Eesti Heale* ilmumine 1918. aasta detsembril algul seisma pandi (EH 15).

10, 13, 14) vastu. Samalaadset käsitlemist leidsid aga ka mitmesõjalised teemad nagu elekter majapidamises (EH 17), “[k]okku kogutud jõud” (akumulaatorid) (EH 18) ja “[p]äikese jõu abil käimapandavad masinad” (EH 30). Peale püssirohu päritolu võeti luubi alla ihukatete tekkimine (EH 11), kauplemise ja raha tekkimine (EH 15), söngi päritolu (EH 20), aedlinnad (EH 25–26), siidiusside kasvatamine (EH 28), loomade kodustamine (EH 32), linakasvatamise ajalugu (EH 34) jne.

Tundub, et raamatu- ja trükikaupmees Karlsonil oli erihuvi trükikunsti ja paberi vastu. Vastavate artikliteemade hulka kuuluvad paberist piimapudelid (EH 9), trükikunst Hiinamaal ja Jaapanis (EH 14), paberi ajalugu (EH 16), “[p]uupaberi ülesleidmine” (EH 22), riidetrükkimine (EH 32) ja ajalehepaber (EH 34). Teine sari pikemaid artikleid tutvustas mitmesuguseid toiduaineid ja saadusi: “Heeringas” (EH 12), “Mais” (EH 17), “Ernes” (EH 19), “Keedusool” (EH 20), “Meie igapäevane leib” (EH 27), “Heeringapiük” (EH 30), “Riis” (EH 31), “Tubakas” (EH 34). Osa kirjutisi käsitles muid huvitavaid küsimusi nagu “Mis on milliard?” (EH 11), “Kui kaua võib inimene vee alla jääda?” (EH 11), “Kui palju inimesi võiksid maakera peal elada?” (EH 15), “Kas võib käekirjast inimese iseloomu ära tunda?” (EH 21) jm.

Omaette mahuka kategooria moodustasid ülevaated eri maadest ja rahvastest; nende seas Valgevene (EH 4), Siber (EH 7), Ukraina (EH 8), Soome (EH 12), Iirimaa (EH 13), Austria-Ungari (EH 20), Island (EH 21), Türgi (EH 23), Egiptus (EH 26), Jaapan (EH 28), Uus-Meremaa (EH 29). Artiklites “Venemaa 19. aastasajal” (EH 4), “Venemaa põlluasjandus” (EH 8) ja “Venemaa kapitalistline edenemine” (EH 11) oli juttu ka Venemaa majandusloost. Lõpuks on märkimisväärne, et eesti sõjavangidele peeti vajalikuks tutvustada soome-ugri rahvaid: samojeede (EH 13), tšeremisse (marisid) (EH 17), liivlasi (EH 20) ja Venemaa karjalasi (EH 33).

ILUKIRJANDUS *EESTI HEALE* JA “MEIE AJA”
VEERGUDEL

Välja arvatud album *Mõtted ja mälestused aastapöördel 1917–18* (MA 1) ning kaks saksa keele õpikut, käsitlesid kõik “Meie aja” brošüürid (peamiselt Saksa) poliitikat, geograafiat, majandust ja ajalugu.²⁸ Nii nagu teistes omaaegsetes ajalehtedes, avaldati aga ka *Eesti Heales* korrapäraselt jutte ja luuletusi, mille valik sõltus ilmselt nii tekstide kättesaadavusest kui ka toimetajate maitse-eelistustest. Samuti avaldati teataval määral sõjavangide omaloomingut.

Proosakirjanduse osas domineerivad konkurentsilt Vene autorite loomingu tõlked: läbi kümne numbril ilmus Nikolai Gogoli jutustus “Jõulu õöl” (EH 1–10), samuti avaldati Anton Tšehhovi följetonid “Nurja läinud” (EH 11), “Luts” (EH 12) ja “Kõnemees” (EH 16) ning Vladimir Korolenko “Tulukesed” (EH 1) ja Maksim Gorki “Väljaviimine” (EH 14). Mitme tekstiga on esindatud ka Soome kirjandus: Juhani Aho “Uusmaa” (EH 13), “Kanna oma risti” (EH 24) ja “Mu tundmused” (EH 27) ning Pietari Päivärinta “Nõid” (EH 30). Saksakeelse kirjanduse tõlgetest leidub kaks proosapala: Peter Roseggeri “Ankrott ja ta Haani” (EH 21) ning “Pusteli kolm lööki” (EH 29). Norra kirjandust esindab Bjørnstjerne Bjørnsoni “Isa” (EH 33).

Kvaliteetkirjanduse kõrval avaldati ka kergemakaalulist lugemismaterjali ja salonginovelle: Henry Falki “Pärandus” (EH 18), O. S. Mardeni “Julgus” (EH 25–26) ning märkimata autorsusega “Saatuse pilge” (EH 17), “Veidrad paberirahad” (EH 19), “Mereröövli aed” (EH 32) ja “Milles peitub õnn” (EH 33). Omaette kategooria moodustasid rahvalikud muinasjutud ja pajatused: “Hall hobune. Ungari muinasjutt” (EH 23), “Arablaste heldus” (EH 27), “Türgi rahva naljajutukesed” (EH 27), “Unustatud.

²⁸See on märkimisväärne, sest venekeelses “Rodnaja Retši” sarjas, millest “Meie aja” anded olid tõlgitud, oli sama tähtsal kohal ilukirjandus (Goethe, Schiller, Lessing, Tšehhov, Turgenev, Gorki, Aleksei ja Lev Tolstoi jt).

Eesti Heal ja “Meie aeg”

Ungria jutuke” (EH 28), “Vale viis kopikut. Jutustus Poola juutide elust” (EH 31), “Köstri rotikihvt. Soome jutuke” (EH 34).

Luulet avaldati ainult eesti autoritelt: katked *Kalevipojast* (MA 1: 5–7), Hans Pöögelmanni “Puid pillun küdevasse ahju” (MA 1: 14–15), K. A. Hermannini “Kevade laul” (autor märkimata, EH 8), Reinhold Kamseni “Murede maa” (autor märkimata, EH 9), Georg Eduard Luiga “Vaenulik saatus” (EH 10), Anna Haava “Mu süda usub” (EH 11), Marie Heibergi “Kartuliväljal” (EH 13) ja Ado Grenzsteini “Mõttesalmid” (EH 15).

Ainus sõjavangist kaastööline *Eesti Healele* oli aastatel 1915–1918 Danzigi lähedal vangilaagris viibinud Grigori (Georg) Tõnisson (1894–1944), kunstnikunimega Gori. Tõnissonilt ilmus *Eesti Heales* mitu luuletust: “Tõuseb koit” (EH 14), “Jaani ööl” (EH 16), “Laine” (EH 17) ja “Aeroplanide võitlus” (EH 23) ning novellid “Abikaasad” (EH 15), “Pääsuke” (EH 20), “Jumalaga jätmine. Pildike elust” (EH 22), “Võitja” (EH 34) ning võimalik, et ka “Tema käsi. Pildike Austria rahva elust” (autor märkimata, EH 26). Tõnissoni foljeton “Jumalaga jätmine. Pildike elust” oli neist ainus otseselt laagrikogemust kajastav kaastöö, rääkides sõjavangide koju Venemaale saatmisest. Ilmselt isiklikel kogemustel Vene sõjaväest põhinevad ka “Pääsuke”, novell õrnahingelisest sõdurist, ning sõdurite maadlusmatši kujutav “Võitja”.

Teiste sõjavangide omaloomingust ilmus vaid A. Ivani sentimentlistlik-eepline luuletus “Linda nutab” (“Linda nutab, leski kaebab, / valab valus pisaraid; / Taara tammikutes ohkab, / ägab, rind täis muresid” (EH 15)). Kirjavastuste rubriigis paluti A. Ivani luuletusi mitte enam saata. Ka sõjavang J. Kl-mannile anti teada, et tema saadetud luuletus on avaldamiseks liiga nõrk (EH 19).

LAAGRIKIRJANDUSE VASTUVÕTT JA SUHTLUS SÕJAVANGIDEGA

Eestikeelse laagrikirjanduse retseptioonist on vähe teada. Siiski ulatus *Eesti Heale* trükiarv Hindrik Prantsu andmetel kuni 3000 eksemplarini (Prants 1918a), mis tähendas, et ajaleht võis vähemalt teoreetiliselt jõuda märkimisväärse osani eesti sõjavangide

gidest. Vangilaagrites levitati üleskutseid eestlastest sõjavangide nimede ja aadresside saamiseks²⁹ ning ka lehes endas trükiti tellimisjuhiseid (EH 1, 7).

Ametivõimud siiski rahul ei olnud. 5. aprillil 1918. aastal kirjutas Preisi Sõjamineisterium, et eesti, läti ja leedu sõjavangide poolt emakeelsete ajalehtede tellimist on halbade postitingimuste ja teadmatuse tõttu seni ainult harva ette tulnud.³⁰ XII ja XIX armeekorpuse vastutusala (Saksimaa) vangilaagritesse tellitud ajalehtede tabel 1918. a juuli algusest näitab, et *Eesti Healel* oli Königsbrucki vangilaagris ainult üks tellija ja Chemnitzis 20, samas kui kuues ülejäänud laagris tellijaid ei olnud (Doegen 1921: 144).

Juuli lõpul toimunud Preisi Sõjamineisteriumi nõupidamisel rõhutati taas, et ajalehtede, brošüürisarjade ja raamatute vahendamisele ning raamatukogude asutamisele tuleb pöörata eriti suurt tähelepanu. Tingimata oli vaja suuremat rahalist toetust, et võimaldada rohkem ja paremaid kaastöölisi; senised puudused tuli kirjutada asjaosaliste vähesuse ja postitsensuuri kogenematusesse arvele.³¹ Seejuures polnud *Eesti Heal* muidugi ainuke vangidele lubatud eestikeelne ajaleht. 22. septembril teatas Preisi Sõjamineisterium, et lubatud on ka Tallinnas ilmuvad *Maaliit* ja *Ristirahva Pühapäevaleht*.³² Mõlema tellimise kohta anti *Eesti Heales* infot (EH 19) või tehti neile reklaami (EH 24, 26, 32). Veidi hiljem lisandus veel *Tallinna Teataja* (EH 32).

Sõjavangide mälestustes esineb eestikeelne laagrikirjandus harva. Küll aga mainib sõjavang Joosep Allikas oma päevaraamat *Ruski Vestniku* lugemist (Allikas 2015 [1917]: 756) ning Eduard Grossschmidt kaebab mälestustes, et “[o]makeelseist aja-

²⁹RA, ERA.2124.3.1085 Juhan Randaru (end. Baranov).

³⁰SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, l. 274460, Sõjamineisteriumi ringkiri 4197.2.18 U. K. D. R. Sonderbehandlung litauischer, lettischer und estnischer Kriegsgefangener, 5.04.1918.

³¹ SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, Bericht über Besprechung der D. R. O. sämtlichen Korpsbereichs im Kgl. Pr. Kriegsministerium am 29.6.18.

³²Hauptstaatsarchiv Stuttgart, M 1/6, Bü 1429, Sõjamineisteriumi ringkiri 2757/8.18. U. K. Lesestoff für Kriegsgefangene, 22.09.1918.

lehist saavad venelased aga lugeda ainult saksa valitsuse kulu ja kirjadega Berliinis väljaantavat “Russki Vestnik’ku”, mida topitakse pooliti sunniviisil kaela” (1936: 118–119). Sõdur Mihkel Kaur seevastu tundis rindel leitud venekeelse *Nedelja* lugemisest suurt rõõmu, “sest meie oma valitsuse poolt me mingit lugemise materjali ei saanud [---] [m]eid peeti siin täiesti nagu kotis” (Kaur 2015 [1939]: 537).

Mõned teated *Eesti Heale* ja “Meie aja” kohta siiski leiduvad. Sõjavang Hans Krüppelmann kuulis *Eesti Healest* esimest korda 25. augustil ning andis septembri algul sisse proovinumbri tellimuse.³³ Hindrik Prants nägi *Eesti Healt* samuti augustikuus Heidelbergis Tõnis Sihveri nimelise sõjavangi käes, kes oli rõõmus, et lehe kaudu nüüd omastele teateid anda saab (Prants 1918a). Sõjavang Jüri Uustalu sai “esimese portsjoni Eesti Healt Berliinist” 17. oktoobril.³⁴ Veel mõni endine sõjavang mainib, et “[v]angidele jägati ka mingisuguseid eestikeelseid raamatuid”³⁵ ning “õpetati [---] Saksa kielt, nii vangilaagrites, kui ka põllutööl oleku ajal raamatukesest — Saksa keele kool sõjavangidele — kuid seda nii vähe, et keegi, kes ennem ei mõistnud, ei saanudki äraõppida”.³⁶

Eesti Heale toimetuse suhtluskanal sõjavangidest lugejaskonnaga oli kirjavastuste rubriik, kust tuleb välja see, missuguste küsimustega toimetuse poole pöörduiti. Näiteks teatas toimetus sõjavangidele, et eestikeelseid raamatuid pole Saksamaal saada, kuid neid katsutakse Tallinnast muretseda (EH 6), andis vastuseid järelepärimistele “Meie aja” sarjas ilmunud saksa keele õpikute kohta (EH 15, 33) ning jagas soovitusi edasiseks saksa keele õppi-

³³Hans Krüppelmanni mälestused: jaakjuske.blogspot.co.uk/2008/02/eile-sin-esimest-korda-koeraliha.html (18.12.2018).

³⁴RA, ERA.2124.3.1613, l. 23. Jüri Uustalu mälestused. — Jüri Uustalult on säilinud ka 1967. aastal kirja pandud käsikirjalised mälestused “Soldatina tsaari sõjaväes” (11 masinakirjalehekülge), vt www.ester.ee/record=b1874356*est.

³⁵RA, ERA.2124.3.1333, l. 8. Anton Sirp’i mälestused.

³⁶RA, ERA.2124.3.1136, l. 6. Johan Rohtla (end. Rosenthal) mälestused.

miseks (EH 6). Korduvalt seletati, et ajaleht saadetakse sõjavangidele tasuta ja raha selle eest ei taheta (EH 7, 14, 15, 17).

Suurem osa vastuseid puudutas siiski Saksamaal viibimise praktilisi asjaolusid, kodumaale tagasipöördumist või Saksamaale jäämist. Neil, kes polnud kodumaalt kaua aega sõnumeid saanud, soovitati kirjutada uuesti ja eesti keeles (EH 19, 20); teatati, et vendasid on võimalik palve peale ühisele töökohale paigutada (EH 19) ning kinnitati, et vangid võivad kodumaale tagasi pöördudes isiklikud asjad kaasa võtta (EH 20). Seda, kas Eesti- ja Liivimaa elanikud tohivad pärast sõda Saksamaale välja rännata, pidi otsustama iseseisvaks kuulutanud Eesti- ja Liivimaa valitsus (EH 6), Saksa alamaks saamiseks tuli aga esialgu pöörduda palvega laagri komandandi poole (EH 18). Sellest ei võinud juttugi olla, et “Saksamaa valitsuse all seisvate endiste Vene maaosade elanikud sunnitud võiksid saada, peale sõja Vene riigi piirese väljarändama” (EH 6).

Pikema pöördumisega esineti koju pääsemise küsimuses. Ehkki Brest-Litvoski rahulepingu sõlmimise järel olevat sõjavangide vahetamise küsimus “iseäranis päevakorrale võetud”, olid sellega seotud suured praktilised takistused: Saksamaa endised vastased olid oma sisemise korra jaluleseadmisega ametis ning transpordiküsimust oli raske lahendada. Ka Saksamaal olid raskused suured, sest seal olevate sõjavangide arv “palju suurem on, kui eelnimetatud maades” ning ka seal tekitab transport raskusi, “sest et kõik jõuud praegu lääne piirile on koondatud, kus võitlus Saksa rahva elu ja olemise eest käimas on”. Seetõttu olid kõik sõjavangid kohustatud kuni kodusaatmiseni oma kohale jääma (EH 8, vt ka EH 6).

Samuti käsitleti pikemalt “kahte tähtsat küsimust”: “Kas meie võime siia jääda ja kas meie tohime siin abielusse astuda”. *Eesti Heal* oli välja uurinud, et vastavad soovid saab täita, kui sõjavang pole suuremaid karistusi kandnud ja tema amet “kusagil majanduslikes ettevõttes võrdlemisi pikaajalise lepingu läbi kindlustatud on”. Samuti oli tingimuseks, et “sõjavangilt ta mineviku põhjal niihästi poliitilist kui ka kõlblist laitmata ülespidamist Saksa riigis võib oodata”. Abielluda tohtis ainult siis, kui oli luba kauemaks Saksamaale jääda (EH 21).

Viimases numbris, kus teatati ajalehe ilmumise lõpetamisest, hoiatati sõjavange uuesti, et keegi omal käel koju sõitma ei hakkaks. Ühtlasi avaldas *Eesti Heale* toimetus lootust, et “[k]ui meil võimalik on olnud, Eesti sõjavangide saatust Eesti Heale abil vähe rõõmsamaks muuta, siis jääb meile meie tööst armas mälestus ja tunne järele” ning soovis sõjavangidele head reisi kodumaale, kus “ootab teid kõigist kütketest vabanenud Eesti Vabariik” (EH 34).

KOKKUVÕTTEKS

Tuhandete Esimese maailmasõja ajal Saksamaal sõjavangis viibinud eestlaste saatusest on teada väga vähe. Seni peaaegu tundmatu on olnud ka nendele mõeldud laagrikirjandus: kord nädalas ilmunud ajaleht *Eesti Heal* ja üheksa andega, suuremalt jaolt vene keelest tõlgitud brošüürisari “Meie aeg”. Käesolevas artiklis on nende väljaannete ilmumisasjaoludest, sisust ja vastuvõtust püütud anda nii üksikasjalik ja mitmekülgne pilt, kui allikate kehva võitu olukord seda praegu lubab.

Ilmselt Berliinis elanud eesti sotsiaaldemokraadi Friedrich Karlsoni toimetatud ja Preisi Sõjaministeeriumi rahaga trükitud väljaanded olid Saksa propaganda tööriistad; osa küünilisest eraldamis- ja erikohtlemispoliitikast, mille peamine eesmärk oli eesti sõjavange saksasõbralikumaks muuta. Võib aga ka arvata, et samal ajal pakkusid *Eesti Heal* ja “Meie aeg” sõjavangidele ka teretulnud kontakti kodumaa ja emakeelega, ning mingil määral isegi kasulikku infot või meelelahutust, sest sugugi mitte kõiki ilmunud tekste ei saa pidada otseselt propagandistlikuks. Hindrik Prants juhtis tähelepanu, et *Eesti Heal* “päris puhtas ja õiges eesti keeles ilmub, mõndapidi paremas, kui seda mitmetes kodumaa ajalehtede kirjastustes näha” (Prants 1918a). Vahest oli seegi juba väärtus omaette.

Korralikule keelekasutusele vaatamata oli “eesti” laagrikirjandusega tegemist suures osas ainult tinglikult, sest avaldatud materjalil olid otsesed sugulussidemed teistele Vene sõjavangidele mõeldud propagandaga, mida mh iseloomustasid üsnagi positiivne kuvand Venemaast ning järelejätmatu kriitika Venemaa liitlaste kohta. Siiski leidis ka otseselt eestlastele suunatud poliitilise

sisuga tekste, mis seadsid eesmärgiks Eesti ala eraldamise Venemaa alt ning esitasid visiooni tuleviku Eestist kui puhvertsoonist ja kaubandussõlmest Saksamaa, Venemaa ja Soome vahel. Viimastes numbrites, mille ilmumise ajaks oli Saksamaal puhkenud revolutsioon ja sõjakaotus juba käega katsuda, muutus Saksa sõjatsensuuri alt vabanenud *Eesti Heal* sisult peaaegu tavaliseks Eesti ajaleheks, mis tõi teateid kodumaal valitsevatest rasketest oludest ning rahvuslike riigivalitsusinstituutsioonide töö taasalustamisest.

Raske on kindlaks teha, kui tõhusaks võis Saksa trükipropagandat pidada või mida eesti sõjavangid sellest üleüldse arvasid — säilinud allikate põhjal ei jää muljet, nagu seda oleks kuigi laialdaselt loetud, sest päevikutes ja mälestustes on laagrikirjandusest juttu harva. Näib, et Saksa sõjakaotusele järgnenud segadustes vajasid vastavad püüdlused täiesti unustusehõlma. Juuba 1918. aasta hilissügisel ja talvel algas põgenenud või revolutsiooniliste Saksa sõdurite poolt vabastatud Vene sõjavangide valgumine ida suunas. Neist paljud, sh kahtlemata ka eestlasi, hukkusid teel. Järgmise aasta suvel sai alguse juba organiseeritum Eesti Vabariigi välisesindajate tegevus veel Saksamaal ja Austrias viibivate meeste kodumaale toimetamiseks (Veiler 1919). Viimased sõjavangid jõudsid Eestisse tagasi 1920. aastate algul.

Artikkel on osa Tartu Ülikooli rahastatavast baasfinantseerimisprojektest PHVAJ16908 “Sõda sõja järel: Eesti sõdurite sõjakogemus 20. sajandil”.

LISA 1

Ajalehe *Eesti Heal* ilmumisandmed (1918)

EH 1, kolmapäev, 27. II; **EH 2**, reede, 8. III; **EH 3**, reede, 15. III; **EH 4**, reede, 22. III; **EH 5**, reede, 5. IV; **EH 6**, reede, 12. IV; **EH 7**, pühapäev, 21. IV [siit edasi ilmusid ka kõik järgmised numbrid pühapäeval]; **EH 8**, 28. IV; **EH 9**, 5. V; **EH 10**, 12. V; **EH 11**, 19. V; **EH 12**, 26. V; **EH 13**, 2. VI; **EH 14**, 16. VI; **EH 15**, 30. VI; **EH 16**, 14. VII; **EH 17**, 21. VII; **EH 18**, 28. VII; **EH 19**, 4. VIII; **EH 20**, 11. VIII; **EH 21**, 18. VIII; **EH 22**, 1. IX; **EH 23**, 8. IX; **EH 24**, 15. IX; **EH 25**, 22. IX; **EH 26**, 6. X; **EH 27**, 13. X; **EH 28**, 20. X; **EH 29**, 27. X; **EH 30**, 5. XI; **EH 31**, 10. XI; **EH 32**, 17. XI; **EH 33**, 23. XI; **EH 34**, 1. XII.

Brošüürisarja “Meie aeg” ilmumisandmed (1918)

MA 1 *Mõtted ja mälestused aastapöördel 1917–18*. Berlin-Steglitz: Kultur, 1918 (Berlin: Arthur Löbe). 16 lk.

Autor märkimata. Sisu: “Rahu maa peal!” (lk 1); “Soovid uuesse aastasse ja ajajärgusse astudes” (lk 2–4); “Eestirahva minevik ja tulevik (Dr. Fr. R. Kreutzwaldi “Kalevipoja” valgusel)” (lk 5–7); “Mida Saksamaa vaenlased enne sõda kirjutasivad” (lk 8–9); “Kaupmehe tuleviku ülesanded” (lk 10–11); “Mineviku mälestused” (lk 12–15); teade *Eesti Heale* ilmuma hakkamisest (lk 16).

MA 2 *Saksa keele algõpetus: Deutsche Sprachfibel für Esten*. Berlin-Steglitz: Kultur, 1918 (Berlin: Arthur Löbe?). 32 lk.

Autor märkimata. Sisu: “Tähestik ja väljarääkimine” (lk 3–5), “Saksa kirjatähed” (lk 5–6), “Nimesõna ja artikkel” (lk 6–7), “Õpitükiid” (lk 7–9), “Kõned — Gespräche” (lk 10–32).

MA 3 A. Orłowski [= Arthur Luther]. *Saksa keiserriik*. Berlin: Eesti Heal, 1918 (Berlin: Arthur Löbe). 32 lk.

Tõlgitud raamatust A. Л. Орловский, *Германская империя*. Москва [tegelikult Berliin]: Родная Речь, 1917. 44 lk.

MA 4 Sergei Metsch. *Saksamaa*. Berlin: Eesti Heal, 1918 (Berlin: Arthur Löbe). 22 lk.

Tõlgitud raamatust Сергей Метч. *Германия*. Москва [tegelikult Berliin]: Родная Речь, 1915. 2. исправленное издание. 56 lk.

MA 5 N. Suhanow. *Kuidas maailmasõda tekkis*. Berliinis: Eesti Heal, 1918 (Berlin: A. Löbe). 48 lk.

Tõlgitud raamatust Николай Суханов, *Происхождение мировой войны*. Москва [tegelikult Berliin]: Родная Речь, 1916. 84 lk.

MA 6 W. Nikolski [= Arthur Luther]. *Saksamaa põlluasjandus*. Berlin: Eesti Heal, 1918 (Berlin: Arthur Löbe). 30 lk.

Tõlgitud raamatust В. Никольский, *Сельское хозяйство в Германии*. Москва [tegelikult Berliin]: Родная Речь, 1917. 36 lk.

MA 7 K. Petrow. *Iirimaa*. Berlin: Eesti Heal, 1918 (Berlin: Arthur Löbe). 40 lk.

Tõlgitud raamatust К. Петров, *Ирландия*. Москва [tegelikult Berliin]: Родная Речь, 1916. 52 lk.

MA 8 L. Drosdow [= Arthur Luther]. *Saksamaa majanduslised jõuud*. Berlin: Eesti Heal, 1918 (Berlin: Arthur Löbe). 40 lk.

Tõlgitud raamatust Л. Дроздов, *Экономические силы Германии*. Москва [tegelikult Berliin]: Родная Речь, 1917. 56 lk.

MA 9 *Saksa keele kool sõjawangidele: grammatika. Kõned. Sõnastik: Deutscher Sprachführer für estnische Kriegsgefangene*. Berlin: Eesti Heal, 1918 ([Berlin]: M. Schmiersow). 96 lk.

Autor märkimata. Sisul: "Lühikene Saksa keele grammatika" (lk 1–20), "Gespräche. Kõned" (lk 21–46), "Lesestücke. Lugemise tükid" (lk 47–62), "Saksa-Eesti sõnastik" (lk 63–92), "Kõige tarvilisemad reeglivastased ajasõnad" (lk 92–96).

Digiteerituna on nr 1–8 leitavad: www.digar.ee/arhiiv/et/raamatud?id=8798.

Kirjandus

A l l i k a s, Joosep 2015 [1917]. Päevaraamat. — Tõnu Tannberg (koost.). *Eestlased ilmasõjas: Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 683–785

B ö h m e 1918 = Беме Э. П. (сост.). *Русская хрестоматия: Книга для изучения родного языка и первая ступень в литературу*. Берлин: т-во И. П. Ладыжникова

D o e g e n, Wilhelm 1921. *Der Kriegsgefangenen Haltung und Schicksal in Deutschland*. (Kriegsgefangene Völker, Bd. 1.) 6. Aufl. Berlin: Verlag für Politik und Wirtschaft

E s s e, Liisi 2016. *Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: Sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuenssis 38.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

F . R . , J . O . 1940. Karlson, Friedrich Karl Gustav. — Hans Kruus, Jaan Olvet, Peeter Tarvel (toim.). *Eesti biograafiline leksikon: Täien-dusköide*. Tartu: Loodus, lk 122

G l e b o v 2010 = Глебов Сергей. *Евразийство между империей и модерном: История в документах*. (Новые границы.) Москва: Новое издательство

G r a t z 2016 = Кратц Готтфрид. Артур Лютер и его русские псевдонимы. — Шруба Манфред, Коростелев Олег (сост.). *Псевдонимы русского зарубежья*. Москва: Новое литературное обозрение, с. 190–206

Eesti Heal ja “Meie aeg”

- G r o s s c h m i d t, Eduard 1936. *Sõjavangis: Elamusi Vene laguneval rindel, Saksa vangilaagreis ja punaväes*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus
- H a s s e l b l a t t, Cornelius 2006. *Geschichte der estnischen Literatur: von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Berlin—New York: Walter De Gruyter. (Eesti k: *Eesti kirjanduse ajalugu*. (Heuremata: humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tlk Mari Tarvas, Maris Saagpakk, Ave Mattheus. Tallinn—Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016)
- J . L . 1918. Eesti vangide elust Saksamaal. . . — *Ristirahva Pühapäevaleht*, nr 23, 8. VIII, lk 90
- K a t k o v, George 1968. German political intervention in Russia during World War I. — Richard Pipes (ed.). *Revolutionary Russia*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, pp. 63–88
- K a u r, Mihkel 2015 [1939]. Mälestusi maailmasõja päevilt 1914–1917. — Tõnu Tannberg (koost.). *Eestlased ilmasõjas: Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 503–581
- K l e i s, Richard (toim.) 1932. *Eesti avalikud tegelased: Eluloolisi andmeid*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- K o l o n i t s k i 1996 = Колоницкий Борис. Берлинская газета “Русский вестник” (1915–1919 гг.). — *Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века: Сборник научных трудов*, Вып. 8. Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека, с. 132–143
- K u l d k e p p, Mart 2013. Intriiidid, provokatsioonid ja iseseisvuse süünd: Eesti välisdelegatsioon ja Aleksander Kesküla. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 3, lk 321–374
- K u l d k e p p, Mart 2015. Pastorisierung ja propaganda 1915: Plaanid eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal. — *Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History*, 5. (11.) kd, lk 141–163
- K u l d k e p p, Mart 2018. Eestlastest sõjavangide erikohtlemispoliitika Esimese maailmasõja aegsel Saksamaal. — *Tuna: Ajalookultuuri ajakiri*, nr 2, lk 60–74
- L a a m a n, Eduard 1964. *Eesti iseseisvuse süünd*. 2. tr. Stockholm: Vaba Eesti
- M a r t n a, Mihkel 1930. 1918–19 päevaraamatust. — *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt*. II köide: *Vabadussõda 1918–1920*. Tallinn: K.-Ü. “Rahvaülikooli” kirjastus, lk 327–350
- N a g o r n a j a, Oxana 2010. Des Kaisers Fünfte Kolonne?: Kriegsgefangene aus dem Zarenreich im Kalkül deutscher Kolonisations-

- konzepte (1914 bis 1922). — *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Bd. 58, Nr. 2, S. 181–206
- P r a n t s, Hindrik 1918a. Tööst Eesti sõjavangide juures Saksamaal. — *Ristirahva Pühhapäevaleht*, nr 35, 31. X, lk 136
- P r a n t s, Hindrik 1918b. Tööst Eesti sõjavangide juures Saksamaal. — *Ristirahva Pühhapäevaleht*, nr 36, 7. XI, lk 139–140
- P r a n t s, Hindrik 1918c. Tööst Eesti sõjavangide juures Saksamaal. — *Tallinna Päevaleht*, nr 114, 30. X, lk 7
- P ö p p i n g h e g e, Rainer 2006. *Im Lager unbesiegt: deutsche, englische und französische Kriegsgefangenen-Zeitungen im Ersten Weltkrieg*. Essen: Klartext
- R i c h a r d E s b e r g 1923. — *Eesti Majandus*, nr 2 (15), lk 225
- S e n n, Alfred Erich 1971. *The Russian Revolution in Switzerland 1914–1917*. Madison: The University of Wisconsin Press
- S t e p p a n, Christian 2014. The camp newspaper *Nedelja* as a reflection of the experience of Russian prisoners of war in Austria-Hungary. — Joachim Bürgschwentner, Matthias Egger, Gunda Barth-Scalmani (eds.). *Other Fronts, Other Wars?: First World War Studies on the Eve of the Centennial*. (History of warfare, V. 100.) Leiden—Boston: Brill, pp. 167–194
- T u g l a s, Friedebert 1940. Tuhat üheksasada viies aasta: Mälestusi. — *Looming*, nr 8, lk 593–626
- V e i l e r, Aleksander 1919. Eesti sõjavangid Saksamaal. — *Vaba Maa*, nr 285, 29. XII, lk 2
- W a n g e r t, Stefan 1920. Die Zeitungen der orientalischen und kaukasischen Kriegsgefangenen in Deutschland. — *Der Neue Orient: Halbmonatsschrift für das politische, wirtschaftliche und geistige Leben im gesamten Osten*, Bd. 7, S. 220–221

MART KULDKEPP (1983) on lõpetanud Tartu Ülikooli skandinavistika bakalaureuseõppe Skandinaavia keelte ja kultuuride alal 2006 ning magistriõppe 2010, filosoofiamagister 2010, filosoofiadoktor 2014. TÜ filosoofiateaduskonna maailma keelte ja kultuuride kolledži germaani, romaani ja slaavi filoloogia instituudi skandinavistika osakonna õppeülesannete täitja 2007–2011, assistent 2011–2014, nooremteadur ja teadur 2014–2015, Londoni University College'i Skandinaavia uuringute osakonna / Euroopa sotsiaalsete ja poliitiliste uuringute osa-

konna Skandinaavia nüüdisajaloo lektor 2015–2018, Skandinaavia ajaloo ja poliitika abiprofessor a-st 2018. *Akadeemias* on avaldanud artiklid “Kaks majorit kahel pool Läänemerd: Väljaõeldu ja väljamõeldu Carl Axel Mothanderi romaanis *President*” (2014, nr 2, lk 235–269) ja “Franchi sõbrad ja mõrvarid: Einar Lundborgi mälestused teenistusest Rootsi Korpuses” (2017, nr 8, lk 1493–1499) ning tõlked Ulfrid Neumannini artiklist “Vastutusstruktuuride muutumisest teaduslik-tehniliste edusammude tingimustes” (2008, nr 1, lk 63–80), Kurt Schmolleri artiklist “Karistusõiguse roll eetiliselts vaieldavates valdkondades” (2011, nr 6, lk 1095–1122), Carl Mothanderi romaanist “President: Ühe veretu revolutsiooni lugu (Katkend)” (2014, nr 7, lk 195–233) ja Einar Lundborgi käsikirjast “Rootsi Korpusega Eesti Vabadussõjas” (2017, nr 8, lk 1427–1493).

“PÄÄSUKE”

Georg Tõnisson

Teda kutsuti “Pääsukeseks”. Kogu rood tundis teda selle nime all.

Ta oli noor, vaevalt kahekümneaastane ja tuletas enam kaunit, häbelikku tütarlast kui sõjameest meelde. Ta hallid silmad läikisid vallatult ja tuliselt ja olid kiired ja püsimate nagu noored hiired. Nägu oli värskel ja valgel ning huuled libedad kui ihutud koralli ehe. Ta oli habemikkude, muresnäoliste ja kortsuspalgeliste sõjameeste keskel nagu ilus ja elav tulesäde keset halli tuhahunnikut. Teda silmates tulid meelde üleelatud õndsad viivud, suveööd, ämara kuukiirte saladuslike joonistustega ülekülvatud vana pargi vaiksed, sügavad puiestded, kaugel udune mereäär ja noor, kilkav, mureta plika naer.

Ja ärarääkimata valus-hale tundmus nõõris siis rinda, kiskus vägisi pisara väsinud laugele ja hing värisel raskes närivas kurbuses, nagu oleks sa midagi suurt, määratu ilusat, päiksepaistelisel, täis õnne ja vaikist rõemu, igavesti kaotanud.

Ja siis tuli tagasihoidmata tung seda veikest plikapead oma rinnale tõmmata ja nutta, nutta kaua hävitatud õnnest ja kadunud, katkestatud elurõemudest. . .

*

Sõjavang G. Tõnisson. “Pääsuke”. — *Eesti Heale Lisaleht*, nr 20, 11. VIII 1918. Tema kaastööde hulgal sellele ajalehele valinud Mart Orav. Taasavaldamiseks on tekstis kohendatud kirjavahemärkide kasutamist.

“Pääsuke”

Oli pime, niiske sügiseöö. Vastik, haisev udu ronis laisalt ja varitsevalt nagu jälk elukas üle halvatud, ülesküntud maapinna ja kiskus valusad pisarad viimaste roheliste lillede palgedele.

Vahetevahel, kui tuul rängad pilvesaod õredamaks pillas, ilmus kaugele hommikutaevale nõrk, haiglane kuuvari ja näis, nagu tormaks ta hirmsa kiirusega, katkiste pilvelooridega ümbritsetud, ära siit koledast paigast, kaugele sinna, kus õnn ja igavene ilu valitsevad ja kus mustadest surumavatest muredest ühelgi aimu ei ole.

“Pääsuke” lamas poolküljeli kaeviku seina ääres ja kuulas soldatite juttu pealt. Talle näisid need habemikud naljakad, nende jutt veider, ilmaaegne ja kõik vaielused ilma loogikata, põhjendamata ja täiesti otstarbeta olevat. Iga silmapilk võis surm tulla, kõik puruks kiskuda, hävitada ja ära lõpetada ja nemad vaidlevad tühipalja asjade üle, millel mingit tähtsust ei ole, mis asjaolu sugugi ei muuda, kui nad nii ehk teisiti oleksid! Nad võiksid parem. . . Aga mida? Mis on siin ilmas parem, mis pahem, mis tähtis, mis tähtsusetu? Kas võib keegi seda kindlat piiri ära määrata, mille alla see ehk teine mõiste kuuluks? Mis ühele hea, on teisele halb ja ümberpöördukt. . . Need habemikud elavad primitivist elu, nii kehalist kui hingelist. Neil on võhid kõik kõrged püüdmissed, mõttetarkus ja idealid. Nad elavad ainult oma lähema ümbruskonnale ja ei püüa sügavamale tungida, ei püüa katet eest ära kiskuda, et paljastada seda hirmust saladust, mille nimeks on elu, et teada saada, kust võtab algust kõik, mis oli enne ja mis saab pärast olema.

Ja nad on õnnelikud, need pealtnäha halatsemiseväärt olevused, kes iialgi teada saada ei püüa, mis pärast nad siin ilmas kiratsevad, vaevlevad ja roomavad kui ussikesed, mis on see jõud, mis neid seda tegema sunnib, kust on ta võetud ja kuhu ta kaob, kui see keha, milles ta asub, ära hävitatakse? Nende lähema ümbruskonna lihtsad, veiksed huvid katavad kinni selle suure, hirmsa, halastamata surma. Kuni viimase silmapilguni elavad nad oma ümbruskonna huvidest, ja sellepärast ei tunne nad seda, mis tuleb, kõige ta terava, hirmsa halastamatusega. Aga võib olla, et see sugugi nii ei ole? . . . Kes võib teise üle midagi otsustada, kui ta iseennast ei tunne? . . .

“Pääsuke” laskis pea käte vahele vajuda ja jäi üksisilmi omaette kaeviku seina peale vaatama. Ühetasane, niiske kaevikusein tuletas talle ta oma elu meelde. Hall, ühetaoline, ainult arva mõni sügavus, kõrgem koht — need on üleelatud rõemud ja valud, noore elu veiksed ja tähtsusetu rõemud, millede väärtusetus nüüd iseäranis teravalt ilmsile tuli, nüüd, kus unistused eelolevate rõemude üle tahtmata ära auurasid ja ainult kurb ja trotsiv kahjutundmus rinda litsus, et elult nii vähe võetud, ja seegi pealiskaudselt, mitte viimase tilgani, mitte kõik, mis võtta oleks võinud. . .

Äkiline kõlisev-kuiv granadiplahvatus sundis “Pääsukest” mõtteid katkestama ja loomusunniliselt üles kargama. Kaevikus läks ühe silmapilguga elavaks. Keegi hüüdis kareda kähiseva healega kamandu sõnu. “Pääsuke” võttis püssi kaeviku äärelt ja katsumus, kas laskevärk hästi töötab.

Kusagil hakkas järsku kuuliprits kindla, terava praginaga töötama ja läbi niiske öö kuuldus see pragin nagu parastav, tige hirvitus. Kõrgel lõhkesid tuliste kroonidena schrapnellid ja taevaalune kees kildude vihasest vilistavast vuhinast. Kaugel, kaugel haukusid tumeda mürinaga rasked suurtükid ja tabalised granadid lendasid kihvtise sisesemisega nagu rängad maod, madalaid pilvesi purustades ja lõhki käristades ja valust surma välja hingates sinna, kus inimesed maapragude vahel kramplikult küürutasid nagu haledad ussikesed ja armulist Jumalat palusid, et see nende elu hoiaks.

Nagu appikarjumine kajas äkiste sügavast pimedusest kriiskav, verest läbitungiv hurrahüüe, suurenes, läks julgemaks, lagunes laiemale ja tungis varsti koleda, metsalise hullumeelse kisana verd tarretama pannes kaugele pimedasse öösse.

“Kaevikutest välja! Tormijooksule!... Vendadele abiks!” hüüdis äkitselt keegi tugeva, mehise healega. Nagu tumedad varjud kargasid inimesed risti ette heites kaevikutest välja ja hakkasid küürutades ja püssi käes hoides kiire, krampliku jooksuga edasi tormama, pimedada öö tumedasse kurku, vastu surmale ja hukatusele.

“Pääsuke” jooksis teistega ühes.

“Pääsuke”

Esimese silmapilgu kuum, pakitsev ärevus oli kadunud ja ükskõiksus täitis rinda. Kui mõni kaasjooksja äkilise liigutusega käed üle pea kokku löi ja põlvedest veidralt nõtkudes tagaspidi kukkus, ei avaldanud see ta peale mingisugust mõju. Ta ei pannud seda lihtsalt täheleegi, ei tulnud talle seda sugugi ette, et abitult kukkumine selle olevuse viimane liigutus siinses elus oli ja sellest silmapilgust saadik talle kõik need maailma rõemud ja valud, kirglikud suudlused, kevade roheline muru ja sinine taevastõhik ja võerad on. . .

Kiirest jooksmisest ja hullumeelsest karjumisest löi torkav valu rindu ja tegi hingamise valusaks. “Pääsuke” vähendas sammu. Hirm oli täiesti kadunud. Ainult siis, kui läheduses granat lõhkes, laskis ta enese loomusunniliselt küüru ja pigistas oodates silmad kinni. Ainukene soov vaevas teda: mitte granadi ega püssitiku läbi surra, sest see on hirmus metsik — kui juba, siis juba kuul, veike terava otsaga, ilus läikiv kuul, mis keha mitte ära ei löhu ega purusta, vaid veikse, sügava augukese järele jätab, millest elu verise, ilusa, läikiva lindina tasakesti välja imbub.

Madalal mäerinnakul segasid, põleva küla värisevast kumast vaevalisest valgustatud, tumedad varjukogud, nagu keerleksid tigidad öövaimud metsikus, joovastavas, kirglikes tantsus, ja karjusid võikalt.

Pikaldane, korisev surmakisa ja tugev jälk võiduhõiske põimisid endid üheks elajaliseks röökimiseks, mis võimsa laenena üle välja kaugele tumeda metsani ujus, halli varitsevat udu värisevana pannes ja tuksatama sundides kõike, mis elab. Ühes teistega jooksis “Pääsuke” sinna poole. Neile tulid lõõtsutades tumedad kogud vastu. Kramplikult haaras “Pääsuke” püssirauast kinni ja seadis ennast löögivalmis.

See oli asjata — vastujooksjad ei olnud vaenlased. Need olid “omad”. Raskesti lõõtsutades näitasid nad käega mäekülje poole.

“Ruttu minge sinna! . . . Vangi tahavad meie omasid võtta. . . Nad on abi juurde saanud. . . Ruttu! . . .” Üheks silmapilguks jäi “Pääsuke” peatama, nagu oleks ta kõigest sellest suurest, hirmsast ja koledast, mis ta ümber sünnib, kainelt aru saanud, siis aga surus ta hambad kõvasti kokku ja tormas jälle edasi.

Pahemalt ja paremalt poolt voolas mäeküljele tumedaid kogusid kokku, karjudes ja kätega veheldes. . .

“Pääsukese” ees jooksis suur laiaõlgadega mees, ja see jooksi tuli imelisel kombel “Pääsukesele” tuttav ette. Palav, terav ja hirmus aimdus tuikas äkiste “Pääsukese” rinnast läbi.

Ta kiirendas sammu, et eeljooksjale järele jõuda. Äkiste kõlises midagi õige lähedal ja teravalt vuhisevad killud jooksid laiali. Märk mullapind sülgas niisket, peenikest pori laia lehvikuna kõrgele pimedusesse ja silmapilkne valgus valgustas ümbrust nagu kuri välk.

Äkiline terav valu jooksis “Pääsukesel” õlast läbi. Ta pigistas loomusunniliselt silmad kinni, tuikus ja kukkus püssi kaugele ette visates maha.

Ta tundis, kuidas õlast palav märk oja nagu uss vingerdades rinna peale ronis, seal ära terretas ja külmalt ja vastikult särgei külge puutumise juures kõdistas.

Ta pistis käe põue, tõmbas siis välja ja vaatas: sõrmed paistsid pimedas mustad olevat — veri. . . Ta katsus kätt liigutada. Järsk, kuri valu kiskus huuled kokku. . .

Ta ajas enese põlvili ja hakkas sidet sineli taskust otsima.

Nõrk hoigamine sundis teda ümber vaatama. Natuke eemal lamas tume kogu ja ohkas nõrgalt ja korisevalt.

“Pääsukese” südamest käis värin läbi — see oli sureja õhkamine, kaduva elu viimane healitsemine. Surm, kole alasti surm, kõigi tema vastikute, hirmsate peensustega ilmus äkiste ta silmade ette. Surm, hirvitav surm, kohutav, jõle ja halastamata, igavene, südamega hirmuvalitseja. . .

“Sõber, oled sa haavatud?” küsis “Pääsuke” ja tal hakkas häbi, et ta sureja käest nii rumalasti veel küsib.

Tume kogu hoigas vastuseks. “Pääsuke” lonksutas terve käega plaskut — plasku põhja peal loksus rõemsalt vesi.

“Kannata üks silmapilk. . . ma tulen sinna. . . ma olen ise ka haavatud. . .”

“Pääsuke”

Ta hakkas hambaid kokku pigistades sureja poole roomama. Maa oli õhukese hallakorruga kaetud ja sooja pihu all sulasid külmetanud udukudrused ära ja hiilgasid nagu suured selged pisarad.

Kahvatanud, haiglase säruga kuu pugest hirmunult pilvede vahelt välja, viskas nõrga roheline pilgu lagedale väljale ja kattis sureja näo värisevate roheliste lapidega, ja siis näis, nagu oleksid tarretanud näomuskliid pilkavale naerule kiskunud. “Pääsuke” laskis ennast terve käe peale ja vaatas surejale näosse.

Ühe silmapilgu ajas ta nagu meeletu silmad pärani, siis langes ta, unustades purustatud käe ja tulise valu õlas, nagu rabatud, surija rinnale, haaras tal käega kaela ümbert kinni armastava, kaitseva liigutusega ja karjus läbilõikavalt:

“Isa!... Armas isa!... Kuule mind, vaata mu otsa... Ma olen su Peeter!... Isa!...”

Ta silitas õrnalt sureja niiskeid juukseid ja vaatas oma suurte hallide silmadega täis lootust ja ärarääkimata hirmu, kahvatanud, verega üle pritsitud näosse.

“Armas isa... Ära sure ära... Ma olen sinu juures, kust sul valutab... Ütle mulle, ma seon su haavad kinni... Isa! Oh Jumal, Jumal!”...

Sureja lõi viimast jõudu kokku võttes silmad lahti ja vaatas klaasistanud, särata pilkudega “Pääsukese” otsa.

Siis kiskus ta vereta huuled kramplikule muigele, nagu tahaks ta öelda: “Ela hästi mu poeg, ela hästi”, pööras pea külje peale ja õhkas viimast korda tasase, vaevalt kuuldava ohkega.

“Pääsuke” hakkas valju kisendava healega nutma, surus oma õhetava pale surnu külmale näole, suudles tema tarretanud huuli ja eluta silmi, ja karjus hullumeelse healega ikka ühte ja sedasama:

“Armas isa... armas isa... armas isa...”

Ja kaua kajasid võikalt, paluvalt ja meeltäraheitvalt need sõnad läbi öö ja tungisid kaugelt tumeda, nõrga vastukajana kõrge, tumma ja saladuslase taeva poole.

Sügava pimedada öö sees aga lõgistas kuulipilduja verejanus raudseid hambaid, ja surm naeris pilkavalt elust lahkujate palvete ja kisendamistele vastuseks.

VELLO AGORI (a-ni 1935 Georg (Grigori) Tõnisson; ps Gori, Jorss; 20. II 1894 Pärnu – 7. X 1944 Tallinn) lõpetas Pärnu linnakooli 1912, oli kunstnik Rudolf Lepiku õpilane 1911–1913. Seejärel *Meie Tallinna Ajalehe* ja *Kilgi* toimetuse liige 1913–1915, mobiliseeriti Esimesse maailmasõtta 1915, viibis sõjavangis Danzigis Saksamaal 1915–1918, seejärel ajakirja *Meie Mats* vastutav toimetaja 1919–1920, ajalehe *Vaba Maa* karikaturist-illustraator 1920–1938, *Rahvalehe* karikaturist 1938–1940, *Noorte Hääle* karikaturist 1940–1941, Saksa vang 1941–1942, *Eesti Sõna* ja *Maa Sõna* kaastööline. Lõpetas Nõukogude repressioonide hirmus elu enesetapuga.